

Мемуарна бібліотека НТШ

ОСИП НАЗРУК

ЗІ СЬВОВА
ДО ВАРШАВИ

2-13 жовтня 1939 року

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА
Мемуарна бібліотека НТШ. Число 1

ОСИП НАЗРУК

ЗІ ЛЬВОВА ДО ВАРШАВИ

**Утеча перед совітами в пам'ятних днях
2 - 13 жовтня 1939 року**

Львів - 1995

УДК 947.084.6 (477) (092) "1939"

Упорядкування,
передмова, примітки
Редактор

Михайло ШВАГУЛЯК
Олег КУПЧИНСЬКИЙ

Друкується за ухвалою Видавничої ради Наукового
товариства імені ШЕВЧЕНКА

Н $\frac{0503020902}{95}$ Без оголошення

ISBN 5-7707-4311-5

- © Наукове товариство ім.Шевченка
- © Михайло Швагуляк, упорядкування, передмова, примітки
- © Олег Купчинський, вступне слово

Осип Назарук

ВСТУПНЕ СЛОВО

В наш час після періоду значних занедбань у ділянці археографії, спричинених засиллям у науці норм і правил тоталітарного режиму, складаються сприятливі умови для вивчення і видання різних за змістом, часом створення та видово-жанровою характеристикою писемних пам'яток. Особливу увагу привертає сьогодні мемуаристика. Мемуарна література, на жаль, чи не найбільш занедбана в нашому джерелознавстві, хоча відома в Україні віддавна, адже своїми коренями сягає часів Київської Русі.

Незаперечним є те, що мемуарна література — важливе джерело для пізнання часу, в якому вона складалася. Правда, на відміну від пам'яток історіографії, мемуари здебільшого позначені неминучою суб'єктивністю погляду на події. І все ж, у джерелознавстві вони багато важать для дослідження дуже конкретних відомостей, з'ясування історичної та культурологічної фактології. До мемуаристики належать щоденники і записки, складені одночасно з подіями або писані дещо пізніше як спогади про сучасні авторові події, автобіографії, подорожні описи тощо. Окремі дослідники відносять до мемуарної літератури також белетристику. Корпус мемуарної літератури різного змісту і спрямування, створеної за дев'ять-десять століть в Україні і про Україну настільки значний, що можемо навіть систематизувати її, поділивши на історичну, краєзнавчу, мистецтвознавчу, театральну і загальнокультурологічну мемуаристику.

Наукове товариство імені Шевченка у Львові розпочинає систематичну публікацію джерел з історії України. Історично-філософська комісія НТШ у Львові ставить собі за мету підготувати й опублікувати низку спогадів та щоденників визначних українських діячів науки і культури.

Велику культурно-історичну пізнавальну цінність мають мемуари П.Куліша, І.Пулюя, О.Барвінського, Є.Чикаленка, Д.Дорошенка, К.Студинського, К.Левицького, М.Галущинського, А.Чайковського, І.Фещенка-Чопівського, М.Грушевського і багатьох, багатьох інших. Очевидно, давно наспіла потреба перевидати ці праці, адже друковані вони переважно невеликими тиражами, часом у періодичних виданнях, які сьогодні становлять бібліографічну рідкість. Деякі із названих (і неназваних) праць вийшли у світ з купюрами, дійшли до читача у фрагментах. Якщо ж говорити про спогади з найновіших

часів, то на повторне видання заслуговують передусім спогади і щоденники українських політичних і громадських діячів, видані за кордоном — таких особистостей, як Л.Цегельський, І.Кедрин-Рудницький, І.Німчук, збірники споминів, зокрема “Західна Україна під большевиками” та інші.

Відомі твори мемуаристики, які ще ніколи не були друковані. Більшість написана давно, лежить у державних архівосховищах і відділах рукописів бібліотек України та закордону або зберігаються у приватних архівах, які передаються з покоління у покоління різних українських родин (спогади Григорія Кузьми — у родині Миколи Мельника, спогади Ярослави Яремової-Головінської у родині Степана Яреми і т.д.). Немає сумніву, що в особистих рукописних фондах, у редакціях газет і журналів зберігаються мемуарні праці, досі не виявлені й не описані. Серед неопублікованих спогадів та щоденників кінця ХІХ-ХХ ст., зокрема, мемуари А.Скальковського, Г.Милорадовича., О.Кістяковського, П.Зайцева (відомі фрагменти), В.Модзалевського, В.Дубровського (фрагменти) та інших. Належать до них і пропонувані увазі читача спогади Осипа Назарука “Зі Львова до Варшави. Утеча перед совітами в пам’ятних днях 2-13.X.1939 року”.

Не спиняється на значенні, змісті пам’ятки. Про умови її створення, автора, відомого журналіста і вченого, докладно сказано в передмові упорядника. Зауважимо тільки, що спогади О.Назарука — джерело, надзвичайно цінне в сенсі вивчення історії західноукраїнських земель. Вони проливають світло на загальну історичну ситуацію у захопленому інтервентами краї, на конкретні події осені 1939р., а разом уточнюють і доповнюють чимало фактів того часу, які частково відомі або й невідомі читачеві.

Підготував спогади до друку, написав до них передмову та примітки член Історично-філософської секції НТШ Михайло Швагуляк. Їх публікацією Товариство започатковує нову серію видань “Мемуарна бібліотека НТШ”.

Президія НТШ сподівається, що праця О.Назарука стане у пригоді дослідникам новітньої історії України, прислужиться вивченню української мемуарної літератури як окремого жанру джерел. Маємо також надію, що поява спогадів стимулюватиме підготовку до друку найцікавіших зразків української мемуаристики.

Олег КУПЧИНСЬКИЙ

СПОМИНИ ОСИПА НАЗРУКА

Рукопис пропонованої читачам книжки півстоліття пролежав в архівосховищі, чекаючи свого видання. Така його доля була зумовлена тим, що творчість Осипа Назарука, як, зрештою саме його ім'я, упродовж усіх років більшовицького панування у Західній Україні перебували під забороною. Тож не диво, що ще недавно читацькому загалові воно не було відоме. Вчені з української діаспори, звичайно, чимало рєбили для популяризації діянь і творчого доробку визначних українських постатей недавнього минулого, у тому числі й Назарука. Згадаймо, зокрема, видання у США його листування з В'ячеславом Липинським. Проте ці цінні публікації були в Україні доступні лише вузькому колу науковців.

І ось зовсім недавно вперше за повоєнні роки на книговидавничому обрії України знову з'явилось ім'я Осипа Назарука. Він прийшов до читача як автор історичних повістей "Роксоляна" і "Осмомисл", перевиданих у Києві та Львові¹. Але письменницька праця була не єдиним і до того ж не головним заняттям О. Назарука. Його свідоме життя і різнобічна громадська діяльність припали на час національного Відродження початку ХХ століття, Першої світової війни і визвольних змагань 1917–1920 рр., період поновного перебування західноукраїнських земель під польською адміністрацією та початок нового воєнного катаклізму. І скрізь, де б йому не доводилося бути, він опинявся у центрі українського громадського та політичного життя, виступаючи як активний учасник подій, при цьому часто залишаючи на них значний особистий відбиток.

Народився Осип Назарук 31 серпня 1883 р. в галицькому Бучачі на Тернопільщині. У 1902–1908 рр. студіював у Віденському

¹ Назарук О. Роксоляна. - К., 1990; він же. Осмомисл. - Львів, 1991

університеті, де здобув ступінь доктора світського і церковного права. Вступивши до Української радикальної партії, скоро висунувся в ній на чільні позиції: був членом управи партії і співредактором її друкованого органу - газети "Громадський голос". У роки Першої світової війни він очолював 'Пресову Квартиру Українських Січових Стрільців. У момент революційного зриву в Галичині в листопаді 1918 р. Назарук - член Української Національної Ради. Відряджений проводом створюваної в той час Української Галицької Армії до гетьмана Павла Скоропадського для переговорів у справі військової допомоги у її війні з Польщею, він невдовзі примкнув до учасників протигетьманського повстання. З відновленням Української Народної Республіки увійшов до складу її уряду, обійнявши пост міністра преси і пропаганди.

Улітку 1919 р. О. Назарук перейшов на службу до уряду ЗУНР, став близьким співробітником диктатора Євгена Петрушевича. Після переїзду уряду ЗУНР до Відня Назарук керував у ньому відомством преси і пропаганди.

З кінця 1922 р. за дорученням Є.Петрушевича виїхав до Канади для збирання коштів у фонд Національної оборони. В той же час в ідейних поглядах та партійно-політичній орієнтації Назарука стався злам: він вийшов із радикальної партії і перейшов у табір прибічників монархії. З поверненням до Галичини в 1927 р. увійшов до грона чільних постатей порівняно нечисельного клерикального угруповання, очолюваного Станіславським єпископом української Греко-Католицької Церкви Григорієм Хомишиним, редагував орган цього угруповання тижневик "Нова зоря". У середині та другій половині 30-х років О.Назарук виступав як речник і провідник ідеї консолідації українських громадсько-політичних сил, брав участь в організації кампанії за скликання Всеукраїнського Національного Конгресу, був членом так званого Контактного Комітету.

У перші дні після зайняття у вересні 1939 р. Західної України радянськими військами, коли стала очевидною загроза арешту, він вирішив утікати на окуповані нацистською Німеччиною

польські землі. Втеча вдалася. Усередині жовтня 1939 р. Назарук уже був у Варшаві, а в березні наступного року переїхав до Кракова. Тут 31 березня 1940 р. він помер.

О. Назарук справді був багатогранною індивідуальністю, високофаховим юристом, громадсько-політичним діячем, журналістом і публіцистом. Саме громадсько-політична та журналістська праця принесла йому ім'я та визнання широких кіл суспільності. Перу О. Назарука належать книжки споминів, художні твори, брошури, сотні статей, подорожні репортажі та ін. Його життєвий шлях і діяльність заслуговують на окреме спеціальне дослідження. Ми ж обмежилися тут лише коротким життєписом.

Рукопис, який репрезентуємо читачам, був одним з останніх значних творів Назарука, написаних невдовзі після його прибуття до Варшави*. Правдоподібно, що після смерті автора його нотатки, у тому числі й названа праця, опинилися у когось із знайомих, скоріше всього в його приятеля Климента Трохименка**, який у той час проживав у Кракові. Звідси невдовзі після вибуху німецько-радянської війни в червні 1941 р. вони були перевезені до Львова і, згідно з волею автора, передані до бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка, звичайним членом якого він був. У повоєнний час документальні матеріали О. Назарука надійшли до Львівського обласного державного архіву, а в 1951 р. – до Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. Тут створений окремий фонд О. Назарука. В ньому і переховується названий рукопис.

Хоча в тексті основне місце займає опис подорожніх вражень та переживань автора, усе ж за своїм змістом він виходить за межі звичайного репортажу. О. Назарук подає конкретні події, свідком і учасником яких доводилося бути, у контексті тогочасних великих воєнних та політичних потрясінь. Часто

* О. Назарук устиг ще написати спомини про своє перебування у Варшаві, однак цей рукопис знайти не вдалося. (Упоряд.)

** Трохименко Клим (1898-1979) – купець, маляр, родом з Житомирщини, у 20-30-х рр. жив у Львові. (Упоряд.)

картини власної автопсії він намагається поєднувати з аналізом суспільно-політичних явищ, вдається до історичних екскурсів, не оминаючи при цьому нагоди показати особисте ставлення до того, що відбувається. Звичайно, авторові не завжди вдається зберегти належну об'єктивність і безсторонність: надто близько він стояв від подій, які взявся описати. Та попри те спомини (а саме так можна окреслити нотатки О.Назарука) являють безперечний інтерес як джерело з історії Західної України та українського суспільно-політичного життя початку Другої світової війни.

В Україні лише останнім часом стали з'являтися документальні публікації, які докладно і правдиво висвітлюють пережиття, що випали на долю західних українців у той час. Значно раніше за цю справу взялися в українській діаспорі. У зв'язку з цим згадаємо, зосібна, збірник "Західня Україна під большевиками"² і мемуари Івана Німчука³. Праця, що її подаємо, продовжує зазначені видання. Рукопис складається з 16 невеликих розділів, кожен з яких має назву.

Не вдаючись до детального аналізу його змісту, спробуємо окреслити деякі значні соціальні проблеми, тією чи іншою мірою порушені автором. Незаперечний пізнавальний інтерес являє відображення у спогадах реагування українців на вибух війни та калейдоскопічні зміни в ситуації у Західній Україні, спричинені нею, і передусім на прихід у край Червоної армії. Хоч перший розділ задуманий автором як вступ до основного викладу, подані тут факти про еволюцію настроїв серед української інтелігенції, про заснування Допомогового комітету, про перші репресивні акції органів НКВС проти громадських та політичних діячів проливають нове світло на маловідомі досі сторінки життя Галичини того часу. Вони, зокрема, підводять до думки, що західно-українська суспільність ні політично, ні організаційно, ні

² Західня Україна під большевиками, IX. 1939-VI. 1941/ Ред. М. Рудницька. - Нью-Йорк, 1958.

³ Німчук І. 595 днів советським в'язнем. - Торонто, 1950.

психологічно не була готова до вибуху війни та до можливих несподіваних поворотів у її розвитку.

Подорожні спостереження О.Назарука нерозвертають його роздуми до однієї з найскладніших проблем поверсальської Польщі — національних відносин. Вереснева воєнна катастрофа оголила всі вади і прорахунки національної політики польського правлячого режиму, її безперспективність. Автор доходить висновку, що поразка Польщі — водночас і розплата за дискримінаційне наставлення польських націоналістичних середовищ, насамперед національних демократів (ендеків), і певних кіл римокатолицького духовенства супроти національних меншин, деякі з яких, як, наприклад, українці становили велику більшість на своїй етнографічній території.

Опис масової утечі євреїв з районів німецької окупації, що належить до найяскравіших сторінок споминів, дає наочне уявлення про початки тієї трагедії, яка випала на долю цього народу в час війни.

Одним із центральних питань, що проглядає з усього змісту праці, є питання "людина і війна". Будучи, за його власним зізнанням, людиною цікавою і спостережливою, О.Назарук фіксує не лише свої переживання, а й крізь призму автопсії часто намагається відобразити думки, психічний стан, поведінку багатьох інших, здебільшого, звичайних, рядових людей, за екстремальних умов воєнного лихоліття. Цей соціально-психологічний аспект авторських роздумів збагачує наше уявлення про описувані ним події.

Зрештою спомини О.Назарука дають нам можливість зблизька поглянути на поневіряння тих західних українців, переважно інтелігентів, які змушені були рятуватися утечею на окуповані Німеччиною польські землі. Їхні пригоди і злигодні — одна з драматичних сторінок історії нашого народу періоду війни.

Важливо підкреслити, що твір треба розглядати в контексті того часу, коли автор жив і події якого ним описані.

Загальний обсяг рукопису 223 сторінки розміром 17x10 см. Текст написаний чорним чорнилом. В ряді місць О.Назарук з міркувань особистої безпеки згадуваних людей чи інших причин наводить лише ініціали їх прізвищ. Оскільки ідентифікація тих осіб є нині справою неможливою, обмежимося відтворенням авторських відомостей про них. Після слів, поданих автором у скороченому варіанті, в дужках подаються ті частини слів, які опущені в тексті. Рукопис супроводжується посторінковими поясненнями автора, які подаються у вигляді підрядкових приміток з поміткою: (Прим. авт.). Примітки упорядника, позначені в тексті цифрою у круглих дужках, поміщені наприкінці книги, підрядкові його пояснення супроводжуються приміткою (Упоряд.). У виданні збережено стиль і правопис автора.

Михайло ШВАГУЛЯК

Drum erhebe freud'ge Lieder,
Wer die Heimat wiedersieht !..
Denn der vaterlichen Herd
Sind die Schiffe zugekehrt
Und zur Heimat geht es wieder.

Schiller

1. Як Совіти займали Львів.

Я втікав з Рідного Краю, а висше наведені слова німецького поета не сходили мені з тямки. І я раз-у-раз повторяв їх, чи то сидячи на возі, чи йдучи пішки, чи стоячи в залізниці серед неймовірного натовпу. Щоб читачі, які не знають німецької мови, могли мати поняття висше наведеного уривка поезії, подам його й український зміст.

"Отже співай веселих пісень, хто знов бачить Батьківщину!.. Бо до домашнього вогнища обернені кораблі й вертаємо до Батьківщини!" А я втікав з Батьківщини – і мимо того співав ту пісню про радісний поворот до неї!

Дивне моє становище було навіть для мене ще дивніше, тим, що я все життя своє працював для з'єднання українського народу, а коли те з'єдинення стало політичним фактом, я втікав з Рідної Землі! І то втікав, хоч постановив собі, лишитися під владою Совітів і по силам своїм працювати для загального добра.

В моїй психіці цікавість все грала велику ролю. І я все був цікавий, як виглядає життя під владою Совітів. Тепер траплялася можливість, пізнати життя під Совітами. А я мимо того – втікав!

Ті протиріччя треба вяснити.

Отже було се так.

Війна Німеччини з Польщею почалася 1.IX.1939р., а дня 22.IX.1939 Львів уже не був у польських руках¹⁾. Дивним збігом подій поляки вдержали Львів точно тільки днів, кілька вдержали його ми українці в 1918 р.: Львів був тоді в руках галицьких українців від 1 до 22 листопада²⁾. Тоді був я у Львові, лиш у перших днях, бо Українська Національна Рада³⁾ вислала мене була до Києва, просити допомоги в гетьмана Павла⁴⁾ (що я літ тому приблизно 20 описав у моїх споминах п.з. "Рік на Великій Україні"⁵⁾), сим разом перебув я весь час у Львові, вів записки аж до свого виїзду (ті записки оставив я у Львові). Ніхто не сподівався, що німці, які здобували Львів від поляків і мали в тій боротьбі за Львів жертви в убитих і ранених, відступлять його Совітам. Ніхто не сподівався сего не лише тому, що німці свою кров проливали за Львів, але й тому, що Галичина належала колись Австрії⁶⁾, себто була під

німецькою владою, а Гітлера всі вважали збирачем німецьких земель і німецьких посіlostей: коли він так завзято домагався від Англії звороту німецьких кольоній в Африці⁷⁾, то – така була загально думка в Галичині – тим твердше буде обстоювати приналежність Галичини до Німеччини в формі якогось протекторату, як спадщини по Австрії. Вкінці трете та може найважливіше: німці потребують нафти більше ніж золота, отже (так думав наш загал), за ніяку ціну не відступлять бодай нафтового терену Сх(ідної) Галичини, себто Бориславсько-дрогобицького басейну. А що границя здовж рік Буг – Стрий така природна, отже публична опінія галицьких українців не сумнівалася, що бодай та часть Галичини остане при Німеччині.

Правда, ходили слухи, що Совіти одержать Галичину по Сян. Навіть я сам привіз такі вісти з Відня, де я був безпосередно перед вибухом війни і відки вернувся до Львова в другій половині серпня 1939 р. Але ті вісти вважали ми звичайними поголосками, яких в часі війни виринає багато⁸⁾.

Навіть коли 22.IX.1939 коло години 10 рано якийсь наддніпрянець, що був майором у польськiм війську, сказав Юркові Навроцькому⁹⁾ з "Червоної Калини"¹⁰⁾ (а той переповів се мені), що того дня в 3 год. по полудні Львів займуть Совіти і він перепустить через свою заставу тих українців, які схочуть втікати перед Совітами, – ми не вірили в те. Просто тому, що німецьке військо з трьох сторін обступило було Львів і навіть стояло на деяких місцях у передмістях.

Була год. 2.30 по полудні, дня 22.IX 1939, коли на валах перед воевідством і Н.Т.Шевченка¹¹⁾ польські жовніри почали кидати зброю і розбивати паки з запасами поживи та грабувати їх. Публика теж кинулась до тих возів. Я разом з б(увшим) послом Матчаком¹²⁾ й іншими українцями подивлявся тому, стоячи перед домом "Дністра"¹³⁾. Було ясно, що польська влада розпадається. Всі ми здавали собі справу з великої ваги сеї хвилі. Дехто голосно і з полекшею віддихав, кажучи: "Нехай уже буде, що буде, але добре, що польський гнет скінчився!" Та повної радості з того факту не видно було: відчувався якийсь неспокій. Словом, почування були поділені.

Коли грабіж перед воевідством скінчився, я вийшов на II поверх у домі "Дністра", до свого помешкання, й положився, щоб відпочити. За якої півгодини вбігла до кімнати моя жінка і сказала: "Большевики в місті!"

- Де? Відки знаєш? Запитав я.

- Щойно переїхала попід наші вікна большевицька танкетка.

Один Назарук

Зі Львова до Варшави

Утретя перед Львом в пам'ятних днях
2. X - 13. X. 1939 року.

Петр { Drum erhebe feuchte Lieder,
Her die Heimat wieder sieht...
Denn dem väterlichen Herd
Sind die Schiffe angekehrt
Und zur Heimat geht es wieder.

1. Elu lubim zmiinali Lviv. Schiller.

El. бітків з Рігнової Землі, а в мене
наведени слова німецького моря не скажили
мені з танки. I в назу-раз повторив їх,

чи то сугарки на возі, чи йдуть зимати, чи стелі
всі в зам'ятині серед невільничого нароботу,
чогось крота, чи не знаєте кімчатка полон
ніччя може становити з дивне - жовторілля
навершено зривка поезії, і зривком виступає
"Одне збіквізмик всеєрля тісень, хто знов ба,
завь обернені кораблі не вертаємо до бат.
біквізмик!"

А в бітків з Біквізмики... і тільки
того збіквізмик із мігню про рідичині зберог
то неї!

Дивне поє становито було, катів дур
мене то дивне тил, то я все в... своє
грашовав для зєдичиня українського наро-
у, а келі то зєдичиня стало політичним
фактом, - а бітків з Рігнової Землі! І то бітків
поє поставовив собі, лімити не від благоді,
завь і по слам своїм грашовави дур
загаліко зобра.

Перша сторінка рукопису споменів О. Назарука

Я зірвався на рівні ноги й побіг до вікна. Танкетки не було, але їхав одинцем червоноармієць на коні й матінкував до кількох польських жовнірів, які ще йшли з крісами:

"Брось!..." такий сякий сину", кричав до них.

Вони кинули зброю і пішли.

За якийсь час почав надїздити цілий ряд совітських танків з великим звенькотом і тарахкотінням. Ті танки були великі і малі, різного вигляду, але всі помальовані однакою краскою, якоюсь бурою. Деякі були щільно замкнені, а на деяких видно було червоноармійців. Вони держали кріси в руках і дивились в вікна, мабуть побоюючись, що будуть в них стріляти. Деякі, мабуть офіцери, мали револьвери в руках. Одяги їх були гірші від одягів польських жовнірів, а з німецькими їх порівнювати годі було. Також їх танки, як говорили мені потому наші військові, були слабші. Вигляд совітських жовнірів був переважно марний і зовсім не пригадував добре виглядаючих, рослих солдатів б(увшої) царської армії. Червоноармійці займали Львів мовчки: не чути було не то співу, але навіть не видно було, щоб вони говорили між собою або засміялись. Все те вдарило не тільки мене, привычного до обсервування, але взагалі всіх, що бачили, як червона армія займала Львів.

Ми були нею просто заскочені у Львові. Тільки дуже нечисленні одиниці з української інтелігенції Галичини, як віце-маршалок сейму В. Мудрий¹⁴), як ред(актор) "Діла"¹⁵) Кедрин (Рудницький)¹⁶), як присутний тоді у Львові, а стало в Варшаві перебуваючий проф(есор) Роман Стоцький¹⁷), як голова "Лугів" Дашкевич¹⁸), опустили Львів того самого дня. Втекли й деякі наддніпрянські емігранти, але також далеко не всі¹⁹).

Ми, діячі різних організацій, весь час сходились між собою. Не перервали ми сходин і тоді, коли червона армія Совітів заняла Львів. Тільки від тої хвилі сходились ми в помешканні найстаршого з галицьких діячів, д-ра Костя Левицького²⁰), в домі "Дністра", від Підваля, 7, на II-ім поверсі (напроти мого помешкання, на тім самім коридорі). А сходилися ми двічі в день: рано від год. 8 і по полудні від год. 4. Передовсім зорганізовано т.зв. Допомоговий Комітет, одобрено самочинне зголошування нашої львівської молоді до горожанської міліції (яку без того були захопили виключно жиди) й ухвалено вислати депутацію до нової влади. До тої депутації призначено м.і. й мене, та я в останній хвилі рішився не йти, просто тому, щоб як католицький редактор не подразнити нової влади. Отже пішли самі ундисти²¹): др. К.Левицький, др. Р.Перфецький²²), др. С.Баран²³), проф(есор) К.Студинський²⁴), ред(актор) З.Пеленський²⁵),

пос(ол) Великанович²⁶) і ін. Потому др. К.Л(евицький) зложив звіт з тої аудієнції. Депутація пішла до будинку, де містилася команда міста, при вул. Валовій. Прийняв її ген(ерал) Іванов, кажучи, що приїхав, уже Міщенко, українець, який буде завідувати цивільними, себто невійськовими справами і по якого зараз пішли авто. Міщенко, який урядовав в будинку б(увшого) воевідства, справді незабаром приїхав, і др. К.Л(евицький) виголосив до нього промову, такого змісту:

"Приходимо як представники українського народу Галицької землі, його зорганізованих установ і його трудової інтелігенції та просимо нову владу, дати охорону його установам і можливість праці. Рівночасно повідомляємо, що ми зорганізували Допомоговий Комітет, який має на ціли помсти населенню перебути зиму та що українська молодь м. Львова вступила до міліції." – Все те Міщенко прийняв до відома й заявив, що співпраця буде можлива, коли станемо на становищі радянської влади. – К.Л(евицький) іменем депутації відповів, що раз наша земля занята силами радянської влади, то мусимо стати на становищі тої влади і бути лояльними для неї. При тій нагоді запитує, як нова влада поставиться до нашої церкви, звертає увагу, що наша гр(еко)-кат(олицька) Церква працювала весь час для добра народу й не будь тої її праці, то радянська влада не мала була б кого визволяти, бо наш нарід без праці гр(еко)-кат(олицької) Церкви був би тепер спольщений. Міщенко відповів, що коли народ заявиться за церквою, то радянська влада не буде її переслідувати й залишить у спокою духовенство. – А чи ви відвідаєте нашого Митрополита²⁷)? – запитав хтось з депутації. – Міщенко подумав хвилину й відповів: "Буду з ним говорити." – І ще запитав його др. К.Л(евицький), як нова влада поставиться до тих українських діячів, які склали пропольські заяви, бо тільки тим сподівалися в воєнним часі відвернути нещастя від українського народу. Міщенко відповів, що нікого не потягнеться до відповідальности за те, що було тут до часу приходу радянської влади. – Порушено ще справу участі українців в управі м.Львова. На запитання, кілько є у Львові українців, якийсь туманкований член депутації сказав, що 35.000 (хоч навіть польська статистика дає підставу до вирахування 60.000!) Тоді Др. К.Л(евицький) відповів: "є нас українців у Львові сьогодні поверх 60.000, але завтра буде 200.000, бо коли устане гнет, признаються до українства багато з тих, що зі страху або ради хліба признавалися до поляків." На те сказав Міщенко, що управа Львова покищо в руках війська, але згодом українці з природи річи будуть до

неї допущені на першій місці, бо се головне місто їх краю. Вкінці просив др. К.Л(евицький) дозволу на дальше видання щоденника "Діла", аргументуючи свою просьбу тим, що "Діло" виходить уже поверх 60 літ. На те відповів Міщенко, що справу цю пропонує пресовому референтові. Перед кінцем послухання, представлено ще Міщенкові поодиноких членів депутації, як референтів до різних справ, персональних, шкільних і т.д.

Загальне враження схарактеризував К.Л(евицький) так: "Слова були добрі, а діла побачимо". Самого Міщенка назвав чоловіком культурним, бо він говорив з депутацією ввічливо й навіть представився їй, хто він і як називається, чого люди зі Сходу, звичайно, не роблять. З вигляду він чоловік середнього віку, брнет, добре відживлений, говорить чистою українською мовою.

Найбільше зацікавлення української інтелігенції викликало те, що до управи кураторією (шкільництвом) прийнято відразу двох наших людей, візитатора шкіл Полянського²⁸) й учителя "Рідної коли"²⁹) Гриця Микетя³⁰) та що проф(есор) унів(ерситету) Студинський зачав переговори в справі українського університету у Львові, хоч відразу можна було помітити, що нова влада хоче собі позискати поляків і не думає ліквідувати всего, що вони як невеличка меншість на Західній Україні "назбирали" для себе засобами цілого краю.

І ще був один цікавий інцидент в часі згаданої аудієнції. З огляду на те, що жиди чи комуністи вже урядили були чи збирались урядити демонстрацію в честь нової влади, українці мали замір показати також свою силу у Львові. Тому др. К.Л(евицький) запитав чи не згодилася б нова влада дати дозвіл на українську демонстрацію перед б(увшим) воевідством. Міщенко відповів: "Лучше з тим здержатися, бо ми щойно прийшли і ще не вспіли сісти як слід; уявіть собі, каже, що хтось з товпи стрілив би в провокаційних цілях, тоді військо мусіло б стріляти в товпу. Лучше не наражуватися на таке"³¹). - По тій відповіді видно було, що Міщенко чоловік обережний, - значить: розсудний*.

* Ще з того самого дня прийшов до нашого комітету б(увший) член редакції "Нового часу" Яворівський³²) з переконання радикал, якому дозволили щось писати в свіжій большевицькій щоденнику "Вільна Україна". Він зацікавився перебігом аудієнції у Міщенка. К.Л(евицький) разом зі мною подиктував йому звіт з того прослухання до друку, розуміється, не так докладно як тут. Потому Яворівський, оповідав нам, що большевики в ред(акції) "В(ільної) У(країни)" дуже тим звітом зацікавилися, ходили з ним кудись (мабуть до самого Міщенка), але звіт той не появилася в газеті ... (Прим. авт.)

Загальне вражіння з того послухання мали всі зовсім не зле, хоч не було певности в нас щодо будуччини.

Дальші дні займала підготовка до приноровлення до нового життя. Ми всі інтелігенти, що сходились у К.Л(евицького) освоїлись вже з думкою остатися і працювати льояльно, де кого призначать. Предложили вже Міщенкові м.і. список українських адвокатів у Львові і в краю в надії, що частина їх одержить може призначення до служби в адміністрації або судівництві. Вправді збентежило нас те, що коли нова влада поділила Львів на 10 міліційних районів, то на командантів призначила самих москалів з назвищами на "ов" і тут невідомих нам "енків" з В(еликої) України, може псевдонімів, – а ні одного галичанина, – але кінець кінців арештувань не було, отже ми думали, що правління Совітів у Галичині буде інакше, ніж за Збручем.

Ми сходилися дальше і в кімнатах д-ра К.Л. збігалися всі інформації про всі ділянки нашого життя. Тут можна було довідатися, що сталось в місті і в краю, бо з різних міст і сіл зачали приходити люди. Я двічі в день приносив вісти з радіо, яке було в моїм помешканні. Др. Іван Німчук³³), один з редакторів "Діла", ходив до льокалю "Діла" на дискусії з большевиками, які закрили той льокаль, і приносив вісти про ті розмови. Крім того заходив я до бібліотеки НТШ. Так з дня на день очікував кожний з нас якогось приділу до праці. Мене управа СУА (Союз Укр(аїнських) Адвокатів)³⁴) призначила вже була учителем української мови і термінольоґії для адвокатів жидів і поляків.

Аж одного дня розійшлася вістка, що увязнено д-ра Ів.Німчука. А зараз на другий день увязнено посла В.Целевича³⁵). Коли стверджено, правдивість обох вістей, др. К.Л(евицький) виготовив письмо до Міщенка, в яким покликався на його власні слова, що ніхто не буде переслідуватись за свої вчинки і вискази до часу приходу сюди совітської влади і просив інтервеніювати в справі увязнення Німчука та Целевича. Незабаром по внесенні цієї записки увязнено також – старого д-ра Костя Левицького.

Було це в суботу. Я своїм звичаєм викупувся в полудне перед обідом, опісля переспався і перед вечерею вийшов до голяра, щоб обритися. Коли я виходив з льокалю нашого голяра при вул. Бляхарській – тоді могла бути год. 6.30 вечора – і хотів іти до дому на вечеру, зустрів я посла Стефана Барана і адво(ката) Яницького, які сказали мені, що тепер відбувається ревізія в помешканні д-ра Костя Левицького! Ніхто з нас не сподівався, щоб такого старого діяча, який скінчив уже 8-й десяток літ свого життя і від яких 20 літ не займався політичними справами, а працював у кооперації, безпокоєно

ревізією. Здивовані і збентежені тим пішли, щоб подивитися, чи ревізія ще триває. З валів на тлі освітлених вікон з помешкання д-ра К.Л(євицького) видно було виразно штик і солдатську шапку: значить, ревізія ще відбувалась. Річ ясна, що я не мав чого вертатися до свого помешкання, бо воно могло бути обсажене. Я покрутився коло свого помешкання до год. 9.30 веч(ора) і бачив як старого К.Л(євицького) виводили та сажали на грузовика - увязненого... Я пішов ночувати деінде, здаючи собі справу з того, що коли не пощадили такого старенького діяча як К.Л(євицький), який до того вже давно не займався політикою, то не пощадять і мене, молодшого і ще до того католицького редактора. Але, хоч думка про утечу зі Львова ставала в мені щораз більше докучлива, то я постановив іще виждати, може пустять старого К.Л(євицького) по переслуханні. Тим часом довідався я, що офіцер Ч.К. (ГПУ)³⁶) попитував і за мною в моїм помешканні. Коли ж К.Л-го не випустили з тюрми ні в неділю, ні в понеділок рано, я цілком освоївся з думкою втікати зі Львова, не вступаючи по річі до свого помешкання, бо боявся засідки.

2. Утеча.

Вправді я вже був освоєний з думкою втікати зі Львова, але виконання тої думки я відкладав, бо розумів, що ледви чи можна вже буде повернутися до рідного краю, коли раз його покинути. В таких обставинах рішає часом одна розмова з кимсь. Так було й зі мною. В понеділок 2.Х.1939 р. в год. 9 рано зустрівся я на валах перед НТШ з одним нашим старшим і дуже поважним чоловіком, який побачивши мене сказав зі здивуванням:

– А ви на що тут іще чекаєте? На тюрму? Та й оповів мені про тих з його родини, що вже втекли, хоч у політиці не брали участі. Тоді я вже твердо рішив втікати і то як найскорше.

Останньою краплиною, яка переважила постанову про втечу ще того самого дня, була вістка, що в напрямі на Раву-Руську вертається до дому один недужий, якому я міг би товаришити. Сей претекст був для мене вигідний, бо в разі якоїсь ревізії міг би я з хворим легше пересмикнутися. На всякий випадок оставив я всі свої легітимації й просив голову одної з наших установ, виставити мені по німецьки "пропуск", що їду до Варшави³⁷). Ходило мені найбільше про печатку на папері, а яка се печатка й від кого, се в таких часах буває менше важна річ, просто тому що сторожа не має часу приглядатися печаткам. А коли приглянеться, тоді може бути

зле. Та на тім якраз і полягає ризико, без якого нема утечі в таких обставинах.

Пишу про все те тому так докладно, бо може в сих неспокійних часах декому з читачів також доведеться втікати, отже матиме тут дещо з теорії втікання, спертої на практиці. Се не значить, що треба сеї теорії у всім держатися, але се дає спонуку і деяку підставу до обдумання різних подробиць пляну втечі, від яких може бути залежний весь успіх. Перша річ в такій утечі се якась легітимація. Коли не сказано втікати зі своєю власною легітимацією, тоді треба ужити або цілком фальшивої, або по часті фальшивої. Чим вона менше фальшива, тим вигідніша, просто тому, що при цілком фальшивій може хтось знайомий по дорозі закликати утікача по правдивому імені, а підглядаючий може донести куди слід – і біда готова.

Я придумав собі тільки по часті фальшиву легітимацію; 1) щодо місця замешкання, 2) змінив на ній кінець свого назвища – на всякий випадок: бо ануж по дорозі совітська сторожа одержить вістку, щоб такого то придержати; коли ж назвище буде не таке саме, то може пустить.

Друга важна річ в утечі се добрий обув. Властиво в дорозі все треба мати дві пари обуви, щоби могли перезутися, коли в негоду перемочиться обув. Тому і в мирнім часі добре мати вдома дві пари міцної обуви, на зміну. Я все це мав віддавна, а сим разом як на глум, не мав ні одної пари обуви без дір. В останній хвилі удалось мені купити в одній з наших крамниць пару нових спортивних черевиків за 45 зл. Навіть не дорого як на такі часи. Правда, вони були тяжкі, але я ними дуже тішився.

Третя важна річ в утечі, яка може тривати не знати як довго, се білизна. Я вже за польської влади мав в останніх тижнях приготовану малу валіску з теплою білизною, бо коли поляки увязнили й навіть до Берези вивезли д-ра Д. Донцова, автора такої польноофільської праці як "Підстави нашої політики"³⁸), то могли увязнити буквально кожного українця. Отже обережність не могла зашкодити. Маючи приготовану білизну в валізі, просив я одного з моїх знайомих, який часто у мене бував і знав, де що стоїть, принести мені ту валіску. На жаль, я сам завинив, що вложив у неї замало скарпиток, які в дорозі ще потрібніші ніж білизна. Зате мав я крім теплої біллі ріжні потрібні дрібнички, як 2 кусні доброго мила, трохи соли, калі-гіперманганок для дисенфекціонування води до полокання уст і горла, цукорки (бо не курю від кількох літ і, щоб не забaglося знов курити, вживаю цукорків), бритву, квач до намілювання, галун і т. п.)

Четверта але може найважливіша річ в утечі в такому часі се бодай трохи хліба і якоїсь омасти, бо в неспокійнім часі купити харч тяжко, а буває, що й неможливо. Отже, мав я приготоване 1 кг солонини, пів хліба і фляшку вина.

Все те виніс мені з мого помешкання мій знайомий в малій валізці.

Крім того приніс мені зимовий плащ.

В год. 11/2 в полудне 2.X.1939 сів я на однокінку коло театру, згодившись за 10 зл. Зі мною мав їхати мій знайомий, який також оставив всі свої документи і мав подібну "легітимацію" як я. Розуміється, змінити назвище без конечної потреби не раджу нікому, бо з сим можна мати клопіт.

Ми доїхали до залізничного двірця на Клепаровій (який я вперше бачив, хоч тільки літ жив у Львові), бо я хотів як найскорше наблизитися до областей зайятих німецькими військами, а ходили слухи що зараз за Равою-Руською стоять уже німці. Та й через радіо чув я сам, що границя йтиме "на північ від Рави-Руської".

Поїзд до Рави-Руської мав відійти в 4-ій годині, але вже в год. 2 двірцець був битком забитий людьми, які все ще напливали. Я з моїм товаришем і з тим хорим, якого я висше згадував, а який мав свого товариша, якось діпхався на перон, де здобув навіть місце на якійсь заболоченій лавці. Порядок вдержували червоноармійці. Особливо кричав на публику один з них, жид. Він робив більше крику, ніж всі інші червоноармійці разом взяті. І раз-у-раз спихав публику "назад", буцім то тому, "щоб не попала під поїзд" (хоч ніякі поїзди не наїздили), а в дійсности просто щоб "урядувати". Мав очевидно сатисфакцію в тім. Я подивляв силу його гортанки: він буквально весь час кричав, аж до самого відїзду поїзду. А поїзд рушав аж коло год. 6 вечером!

Ждати в такому натовпі не належало до приемности. Та вертатися значило: попасти в руки чрезвичайки і може на Соловки, а може й на другий світ. Маючи такий "вибір", вибрав я втечу навіть у такій глоті, яка була на залізничнім двірці у Клепарові. В натовпі замітив я й деяких незнайомих українців з жінками: говорили між собою по українськи й деякі з них були навантажені великими клунками.

Коли заїхав поїзд, почалося щось страшне: публика нестримною филою кинулася здобувати місця в вагонах. Тут уже не поміг і крик згаданого червоноармійця жида. Шалений натовп і крик не вгасав. Я всею силою своєю вдерся до вагона, один з останніх, бо місця в нім вже таки зовсім не було. Правда, при тім стратив я нову добру парасолу, куплену недавно у Відні: в натовпі відломав її ручку, яка остала в моїх

руках. Решта впала на землю. Добув се якийсь жовнір польський, але мій крик через вікно, щоб віддав мені мою власність, мабуть не долітав до нього. Та добре, що вдалося мені бодай свою валізку з речами втягнути з собою. Признаюсь, що я був би не рахувався і з її стратою, щоб тільки видобутись зі Львова.

Не можна сказати, що в вагоні я свобідніше "відітхнув", бо хоч вікна були відчинені, задля великого натовпу, воздух був дуже горячий і просто не ставало його. А ще коло мене стояла якась несміла селянка з сином, вона могла мати літ коло 30, він коло 14, і була слабого здоров'я. Я старався пускати її до вікна, яке в цілости окуповала молода здорова жидівка, що через вікно кричала щось до згаданого червоноармійця. Не було на неї ніякого способу, тільки силою можна було її трохи відсунути, але тоді вона піднімала проразливий крик. Несміла селянка мовчала, зате її синок зачав говорити небезпечну фразу, а саме так:

- Чекайно, то вже недовго, прийде ... І тут очевидно хотів сказати "Гітлер" або "німець" та я перервав, кладучи палець на мої уста. Потому мав я нагоду вияснити йому, що тепер небезпечно чим небудь грозити жидам³⁹).

Хоч віддихати в тім натовпі було справді тяжко, та все-таки зробилося приємніше на серці, коли поїзд рушив. А вже справді приємно було, коли він опинився серед піль і лісів. Хоч небо було по осінньому понуре, хмарами повите, хоч холод віяв від піль, хоч на тім тлі ще понурише виглядали густі клуби диму з комина паровоза, хоч понуре вражіння робили також стації, які ми по дорозі оставляли за собою, – то мимо всего того серце немов скакало з якоїсь радості на думку, що тут мене не досягне ніяка чека, бодай як довго їду в такім натовпі, серед тих темних піль і мрякою окутаних лісів.

Щось забавне було в моїм трагічнім положенні: втікав з Рідного Краю я, що 40 літ працював для нього, втікав перед тими, які тут ніколи не працювали, а які схопивши мене, могли замкнутти й розстріляти як "шкідника".

З другої знов сторони приходило на думку, що християнин за прикладом Спасителя не повинен утікати перед терпінням. То знов, що молився прецінь Спаситель, щоб минула його страшна чаша. Але "да будет воля Твоя". На тім спинилася й моя думка – і я успокоївся. Тільки дуже тяжко було серед натовпу весь час стояти.

Натовп зачинав ставати тортурою, бо годі було й рушитися, а не то добитися до туалети. Хто де стояв, робив під себе, від чого воздух ставав ще густіший... На щастя, я вспів на якійсь станції добитися до місця, з якого міг я виставляти голову через вікно. І хоч в очі влітала сажа з комина паровозу та

сильно пекла, я волів се, ніж атмосферу на коридорі вагона, де я ввесь час стояв. Ноги зовсім стерпли. Тоді хорий, що їхав зі шпиталю, уступив мені на якийсь час місце на своїй валізці в хвилі, коли на якійсь станції наступило пересування натовпу, бо кількох жидів висідало. Таким чином хорий, яким я мав опікуватися в дорозі, заопікувався мною... І такі парадокси бувають.

А другий парадокс був той, що мій товариш, який разом зі мною рішився втікати, хоч значно молодший від мене, не встиг здобути місця в тім самім вагоні. Чи він поїхав в іншій вагоні, чи в іншій пізнішій поїзді, чи вернувся до Львова не знаю. Це останнє найбільш правдоподібне. Мені було дуже жалко за ним, і прикро так самому вибиратися в утечу. Мій напрям був: Варшава - Берлін. У Варшаві мав я знайомих оо. Василя⁴⁰⁾, у яких мав я засягнути вістей про збірні точки наших втікачів, евентуально перебути якийсь час, як буде місце. А в Берліні думав я відвідати пана гетьмана Павла. Та як же далеко до одної й другої мети. Чи я взагалі встигну добитися туди, чи може зловлять мене десь по дорозі?

3. В руках чрезувайки.

Могло бути перед північчю, коли поїзд доїхав до Рави-Руської і став. Я перший раз був тоді в тім містечку. І перший раз бачив, щоб з одного поїзду могла висісти, чи радше вилізти або ще влучніше вилитися така маса людей. Се було доказом, як дуже битком набиті були всі вагони. Розуміється про контролю білетів не могло бути й мови. Їхав без білету і я. Люди сиділи й на дахах вагонів, їхали причіплені ззаду, або стоячи на ступеньках сходів, з нараженням життя.

Та чи я справді перед північчю виліз з поїзду? Напевно того не можу сказати, бо вражіння з того тяжкого дня помішалися мені цілком. Здається мені, що немов у сутінку бачив знищення на розмірно великій станції в Раві-Руській. Але може се було вночі, при світлі ліхтарень. А може таки мій поїзд приїхав вечером, а щойно другий перед північчю і я потому чув від мого пізнішого товариша подорожі, інж(енера) Б., що він приїхав перед опівноччю, так думав, що ми оба приїхали тим самим поїздом. Не знаю.

Зате добре памятаю вражіння, серед яких висів я на двірці в Раві-Руській.

Вони були такі. Темно. Студено. Велика товпа людей. Велика втома. Так хочеться чогось теплого, горячого... Питаю стрічних залізничників, чи є тут який ресторан?

Нема. А буфет? Є, але чи можна в нім щось дістати, не знають.

Йду до буфету. Там аж чорно від людей. Чорно в дослівнім значінні того слова, бо брудні ж вони, брудні! Довкруги лежать на кам'яній долівці густо біля себе демобілізовані жовніри б(увшої) польської армії. Тут і там видно й цивільних людей, навіть жінок з малими дітьми. Скрізь неймовірний бруд і нужда. А в буфеті розуміється нічого нема. Питаю ще, чи можна десь дістати бодай чаю, бо робиться проймаючо студено. Каже хтось:

— Ідть через вулицю, може в шинку напроти двірця.

Йду. Ліворуч видно тускне світло. Справді, шинок. Входжу. Неймовірний бруд і натовп. Але бачу, що люди пють чай. Публика подібна як на залізничному двірці. Переважають демобілізовані жовніри, але є й цивільні. Тільки дотиснутися туди, де продають чай, не легко. Та побачив мене господар шинку, уже середнього віку, й видно, що мій одяг, хоч порядно винуряний в болоті ще на двірці у Львові, таки вирізняв мене в його очах. А може мої окуляри. А може невеличка елегантна чорна валізка. Досить, що він особисто виніс мені склянку чаю з малої кімнатки за деревляною огорожею. І не тільки виніс, але ще попросив жовнірів при однім столі, щоб посунулися і зробили місце для мене, що вони й виконали. З одної сторони почував я вдячність для того чемного жида, а з другої я злякався, бо те вирішення мене звернуло на мене загальну увагу. Між тими, що зачали мені приглядатися, були й люди з червоними лентами на руках, значить члени червоної міліції, розуміється жиди. Їх очі найдовше спочивали на моїй новій елегантній валізці.

— Може бути зле, подумав я собі.

Але спрага й жадоба напитись чогось горячого була така велика, що перемогла мій страх перед червоною міліцією: я сів за тяжко брудним столом між жовнірами і почав пити горячий чай "з прикускою", бо мав в кишені кусок цукру, ще з львівської кавярні. Поруч мене сидів якийсь молодий жидок в цивільнім одязі. Він виняв мілкий цукор і продавав жовнірам по ложці. Частвував і мене, та я подякував, показуючи йому кісточку свого цукру.

Треба подивляти торговельну здібність того племені: як скоро воно приноровлюється до торгівлі навіть серед найбільшого хаосу. А все таки несподіваний скорий розгром Польщі вдарив і се здібне плем'я так, що й воно не зорієнтувалося ще, які гарні гроші можна б тут мати — за воду. За звичайну воду, продавану на стаціях при поїздах, спрагненим людям, що в битком набитих вагонах аж пищать за водою. Та ніхто не продає їм тої води, хоч з того можна мати

гарний гріш. Арійці з природи мало рухливі і мало підприємливі, бодай у сім краю. Але що жиди полишили облогом се джерело торгівлі – це справді диво. Особливо тут, де совітська влада не робила б їм перешкоди.

Чай був недорогий по 10 сот. склянка (без цукру, якого господар шинку взагалі не мав), отже я випив ще одну і ще одну склянку. Загрівшись, встав я і вийшов та пішов знов на дворець, бо непокоїла мене червона міліція: її члени то входили, то виходили, а все придивлялися мені.

На двірці було студено і не було де сісти. Та в товпі було якось безпечніше. Але й тут краще було не стояти на однім місці. Отже я частенько зміняв місце свого постою, а все вибирав що темніші закутки. Та пригадавши собі свого товариша, що мав утікати зі мною, але не встиг добитися до того самого вагону, подумав, чи він не сів до іншого і може тепер в натовпі шукає мене. Я заризикував довший постій при самім виході з двірця, бо тут була найбільша правдоподібність зустрічи. Отже, я поставив у товпі валізку навпростець і сів на ній, хоч побоювався, чи вона видержить мою вагу. Та трудно було довше стояти, бо ноги боліли. Біля мене сиділи на валізках, а то й на камяній долівці, якісь польські урядовці ріжних бранж, що вертались з утечі додому. Говорили між собою і їли що хто мав. Деякі мали навіть мясо, білий хліб, смалець, мід і інші добрі річи. Я був ситий вражінь того дня й не мав охоти отворити свою валізку, хоч вина був би я з охотою напився: ще один досвід, подумав я собі, добре мати в кишені малу флящину в дорозі, щоб не треба було отвирати скриньки. Та годі.

Довго я сторожив так при вході, вдивляючись в товпу, чи не побачу свого знакового. Не було.

Нараз – засвистіло й зашуміло, заколихалась темна товпа, за хвилю стала ще густіша.

Очевидно приїхав поїзд. Відки? Може зі Львова. Ніхто не знає. Натовп стає шалений. Я встав, щоб краще бачити, бо може сим поїздом приїхав товариш моєї втіачки.

Свіжа гуца людей плила і плила збитою лавою до виходу в темну ніч, але мого знакового не видно було.

Сідаю втомлений і сиджу. Знов встаю. Товпа ще пливе. Се просто неймовірна річ, кільки може вмістити один поїзд в такім часі. Ті, що вийшли в темну ніч з двірця, по части вертались, бо очевидно не мали де приміститись на ніч. Між ними були й жінки польських осадників з дітьми, що тепер утікали з нашої землі туди, відки прийшли. Не одна з них не мала вже свого дому, бо старий був проданий, а з нового, на який злакомилися, прийшлося втікати. Вигляд тих людей був злющий.

Коли втома зачала мені доскулювати, вернувся я знов у той шинок, де пив чай. Кажу до господаря, що заплачу кілька схоче за нічліг денебудь, хоч би на долівці. Відповідає, що все битком забите і навіть за 20 зл. нема місця. Навіть на долівці. До того треба було всім виходити з шинку, бо й так година, до якої вільно держати отверті такі льокалі, була грубо перетягнена. Господар раз-у-раз взивав присутніх, щоб опустили льокаль. Жовніри противилися, але аргумент про червону міліцію переконав і їх. Разом з іншими опустив і я шинок і знов вернувся на залізничний двірець та почав мандрувати по нім серед натовпу й темряви.

В Раві-Руській мав я знакового, адвоката українця, зятя інж. Мудрака⁴¹). Але іще у Львові довідався, що він мусів утікати перед червоною міліцією, а лишилася тільки його жінка. Не випадало стукати серед ночі до неї. Та й небезпечно було допитуватися нічтю і ще до того за такою адресою. Отже я рішився ждати на двірці аж до відходу поїзду в напрямі на Варшаву. Питав я безліч людей, особливо залізничників, але ніхто не знав, коли поїзд відійде. Деякі казали, що правдоподібно в год. 8 рано.

Довга ніч, коли вона студена і нема де спати! Та якось перебув я її. Вже мабуть недалеко було й до першого сутінку ранку як на пероні запримітив я, що залізничники йдуть гусаком в однім напрямі. Певно до поїзду, подумав я. І пішов за ними. Справді, вже по дорозі довідався з їх розмови, що залізничникам призначено один вагон і дозволено задалегідь приміститися в нім. Я вкрутився між них і вдалося мені занятя навіть сидяче місце. Було тісно, але якось не викидали цивільних (було їх крім мене більше). В тій тісноті пересиділи ми до того білого дня, слухаючи жіночих сварок задля вигіднішого місця в сусідних переділах.

В год. 8 рано заявився якийсь дуже вимовний і голосний польський "товариш" з червоною перевязкою на рукаві й рішуче зажадав, щоб мужчини опустили вагон, бо він призначений для жінок і дітей. По деякім опорі мужчини перейшли до отвертого тягарового вагону. Якраз зачав падати дощ і падав на нас цілу годину, - аж поки не оповіщено, що "влада совітів зарядила здержання руху на три дні..." Всіх нас завізвано опустити не лише вагони але й терен залізничного двірця. Не було іншої ради як висідати. І ми висіли.

Сам один без ніякого знакового між подорожними опинився я перед двірцем серед груп різних людей, що розпливались на всі сторони. Треба було щось з собою почати, але що? Я рішився йти до міста й допитатися до нашого місцевого священика. Тяжко було мені

непривичному нести валізку. Хоч вона виглядала невеличка, та легка не була. З двірця до середини міста досить далеко. Питати жидів або поляків, де мешкає наш священик, було небезпечно, бо можна було накликати біду і на нього і на себе. Отже, йдучи вважав я, чи не почую де української мови. Втім побачив я дівчину в сільським одязі. Певно наша, подумав я і запитав її, чи далеко тут дім о.пароха. – Недалеко, каже, і показала напрям. Я пішов туди, але то для неї молодій було недалеко, а мені при моїх близько 60-ти літах, і по тяжкій операції віддишу в грудях не ставало і валізка ставала все тяжча. На щастя побачив я молодого хлопця в вишиваній сорочці. Сей також наш, подумав я і сказав:

– Поможіть мені донести сю валізку до дому нашого о. пароха, я вас винагороджу. Згодився. Незабаром опинилися ми недалеко церкви перед домом пароха. Дав я тому хлопцеві 50 гр. – і запитав, чи не кривда йому. Був задоволений і подякував.

З острахом стукав я до дому пароха, й побоювався, щоб у слід за мною не з'явилася у нього червона міліція. Вийшла служниця, а за хвилину побачив я двох наших молодих священиків. Я представився.

– Ааа, редактор "Нової Зорі", просимо, просимо! Зараз буде чай.

Я був такий утомлений неспаною ніччю, що сим разом і чай не міг пити зараз, аж потому напився. Та помалу розговорилися ми. Парох був целебс*. А його гість, також, целебс, о.С. вертався з Берези Картузької⁴²⁾, де був увязнений. Оповідав дійсно страшні річі з тої місцевости мук. Наших священиків били там прилюдно в обличчя, не зважаючи на те, чи мав котрий окуляри.

– Ксьондз? питає кат-поліцай. Коли відповідь була "так", сейчас кулаком між очі. Знущались над духовними так, що світські, тяжко побивані, боронилися тим, що вони "прецінь не священики". Між приблизно 7.000 увязненими (українці та німці) було й 250 українських інтелігентних дівчат. Над ними знущалися польські поліціантки, побиваючи їх гумовими палками по грудях і т.д.

В тій гегенні** мук між ріжними парадоксами був і такий, що туди запроторили й автора найбільш польонофільської книжки, яку коли небудь написав українець ("Підстави нашої політики"), а саме д-ра Донцова. Мій інформатор бачив як

* Целебс - духовна особа, що дотримується безшлюбності.

**Гегенна (gehenna з давньоєвр.) - пекло (Прим. упоряд.)

знущалися й над ним: Донцов до кількох днів цілком посивів...

А одного дня на вістку, що наближається німецька армія, польська поліція втекла. Між увязненими було і 17 січовиків, що брали участь в боях за Карпатську Україну⁴³). Вони дісталися в одностроях в польські руки. Вони знали, де були зложені їх однострої. І як поліція втекла, перебравися в січові однострої та зачали випускати інших. У одностроях січовиків вони й опустили Березу К(артузьку) та добилися до німців і йшли з німецькою армією. Відси й повстала легенда, що мовляв з німцями йде й галицьке українське військо, сформоване за границею⁴⁴).

Безмежна радість освободжених з Берези українців занала відразу удару на вид большевицького війська, бо наші вязні були переважно націоналісти. Часть їх добилося до німецького війська, яке їх кормило зі своїх кухонь, а часть у жебранім хлібі, бо всі гроші від них відібрано, дійшла до Галичини. Оповідання о.С. було дійсно потрясаюче. Цікаво, що той священник з перемиської дієцезії повні одобряв лінію Преосв. Григорія Хомишина, Епископа Станиславівського⁴⁵).

В Раві-Руській заосмотрив нас місцевий о. парох (якого назвище я забув) у хліб, я дістав три свіжі, гарні й великі булки, 60 сот. штука. Крім того вистарався для мене підводу – до Любичи Князів(івської)⁴⁶). В його домі познакомився я з інж(енером) Б., ківлянином, жонатим з галичанкою, що постійно живе у Варшаві і вертався від жінчиних родичів до дому. З ним перебув всю дальшу подорож. В домі о. пароха в Раві-Руській зустрів я також свого давного знакового й вузшого краяна п.Г., що був учителем в Любичі Кн(язівській). На однім возі ми й поїхали туди з тим, що він обіцяв доставити нас до тамошнього нашого священника, який уже мав для нас добути підводу.

Іхали ми туди пару годин. Весь час падав дощ і весь час напроти нас сунули безперервно жиди на возах зі всім своїм майном: вони втікали з Холмщини перед німецькими військами під опіку червоної звізди Совітів. Не рідко зустрічали ми й військові совітські авта, що везли жидів з Холмщини на Галицьку землю. На вид тої великої філі жидівських втікачів робилося тяжко на думці: чи видержить наш народ ще сей новий тягар непродуктивного, бо переважно дрібно-торговельного живла.

Пізним вечером добилися ми до великого парохіяльного обістя в Любичі Кн(язівській). На подвірю познакомив нас п.Г. з о.Ігнатієм Заяцем, місцевим парохом, а сам пішов до дому. Вдома, пізнали ми подругу о. Заяця і його дві дочки та

двох синів, один з них перестуджений лежав у ліжку. Крім них був якийсь молодий свояк.

Парохіяльний дім великий з просторими кімнатами. Господиня була ласкава дати справді відповідну вечерю для втомлених: гарячу рідку зупу, дуже добру, з якимись крупами. Тут товариш моєї дальшої подорожі інженер) Б. зачав обстоювати думку, що жонаті духовенство краще, ніж безженне, та я по дискусії переконав його, що хоч прийняття нас в домі жонатого о. Заяця було очевидно краще ніж в домі безженого пароха в Раві-Руській (який погостив тільки чаєм), то безженне духовенство таки важніше і більше пригоже і для Церкви і для нації.

Та не всі вражіння в домі о. Заяця були приємні. Ми щойно з'їли вечеру як увійшла пані дому й повідомила нас з острахом, що прийшли два совітські офіцери, мабуть з чрезвычайки, і питають за нами. Радила вийти до них на ганок. Треба було вийти, хоч по студенім дощі дрозж переймала мене і було вже зовсім темно. Ми вийшли з кімнати і при тусклім світлі якоїсь ліхтарки побачили двох старшин большевицького ГПУ. За ними стояв солдат з довгим штиком, "на остро". Очевидно мав нас відпровадити, якби ті два офіцери вирішили, що ми небезпечні. Потому оповідали нам домазні, що з ними були три солдати зі штиками, але я бачив у темряві під ганком при блиску ліхтарки тільки одного. Було ясно, що від розмови із тими офіцерами буде залежати чи зможемо дальше посуватися в напрямі Варшави, чи може повезуть нас в напрямі Києва, "матери городов руських" і далі, або просто застрілять де небудь під плотом, чи під недалеким містком, де ми бачили більше число червоноармійців на постою ще як доїздили до парохіального дому пісковою дорогою.

Хоч я був такий втомлений і так передрог на дощі, що мені було байдуже, що зі мною зробить опісля ГПУ, коби тільки якнайскорше дістатися знов до теплої кімнати, – та я вповні здавав собі справу з ваги сеї хвилі. Я мав подібне вражіння, як тоді коли у Святошині коло Києва літ тому приблизно 20 провадили мене на розстріл разом з Євгеном Коновальцем⁴⁷⁾, Чорнієм⁴⁸⁾ і наддніпрянськими старшинами. Тільки тоді робили се рос(ійські) білогвардійці, що були в службі гетьмана*. А тепер був я в руках червоних.

Моя втома не була аж така велика, щоб я не міг докладно обсервувати, я тільки не міг так живо реагувати як тому 20

* Я описав се в фейлетоні Іч. київського щоденника "Рада" з 1919 р. Напечатано з масою печатних похибок. (Прим. авт.)

літ, бо був старший і далеко більше втомлений. Признаю безсторонно, що офіцери ГПУ, з якими я вперше зустрівся, зробили на мене більше людяне вражіння ніж ті білогвардійці, з якими зустрічався я літ тому 20, також вперше. Тон гепістів був спокійніший, навіть притишений, немов у добре вихованих людей, хоч освіта їх не могла рівнятися з освітою згаданих білогвардійських офіцерів (ті деклямували Горація по латинськи, коли провадили нас на розстріл). Я був дуже здивований, тепер особливо по тім, чого я начитався про чрезвычайку. Але почування того, що мені загрожує, мав я в такій великій мірі, що відразу зачав молитися. До Богоматери. А щойно потому змовив я й Отченаш – всім серцем своїм.

Я хотів би по можности докладно передати свої вражіння з тої хвили, чи з тих хвиль. Отже: я був так захоплений і перенятий молитвою, що навіть не чув всіх питань, звернених до мого товариша подорожі, інж(енера) Б. Його питав старший рангою офіцер, мене молодший рангою. І се було мое щастя, бо молодший рангою завдавав мені значно менше питань просто тому, щоб не перешкоджувати старшому в допиті. Коли я помолився, зазнав я дивного вражіння, якого досі в житті не зазнавав: здавалося мені, що омофор Богоматери оточив мене немов якийсь кльот з приємно теплої матерії й обнявши собою, відгородив від обох гепістів так, що я почувся зовсім безпечний. І ще здавалося мені тоді, немов би вся та візита не дотичила мене – в нічім і ніяким чином. Я почувався тут радше свідком.

Зовсім так само як тоді у Святошині мигнуло мені через голову, що я маю ще викінчити різні праці, м.і. маю описати отсю подорож ну й закінчити працю, яку я вже почав печатати у львівській "Правді" 49 п.з. "Як жити з людьми" і спомини зібрати та доповнити й інші роботи. На думку, що в описі сеї моєї утечі треба буде описати також отсю пригоду з гепістами та дивне вражіння цілковитого почуття безпеки під омофором Богоматери, зробилося мені прикро: я задалегідь побоювався, що хтось з читачів міг би припустити, що я се видумав. Але зараз пригадалися слова Спасителя: хто мене виречеться перед людьми, того й я виречуся перед Вітцем моїм – і я твердо постановив, описати все, нічого не скриваючи*. Почуття безпеки під опікою Богоматери було у

* Добившись до Варшави та одержавши приміщення в гостиннім домі о. Василя при вул. Мйодовій 16, відшукав в Св.(ятому) Письмі й те памятне місце. Слова Спасителя звучать так: "хто постидається мене і моїх слів, в сім чужоложнім і грішнім роді, і Син Чоловічий постидається його, як прийде в славі свого Вітця зі святими ангелами." (Евангеліє Марка, 8, 37, 38 - прим. авт.)

мене таке живе й безпосереднє, що пригадалася й поезія старого польського автора:

Kto się w opiekę odda Panu swemu...
Na lwa srogięgo bez obawy wsiędzie
I na straszliwym smoku jeździć będzie.

Два кли з пащі страшного смока були очевидно переді мною в виді двох офіцерів ГПУ, але страху перед ними не мав я ніякого, як тільки помолився з вірою. А на терен могутнього німецького лева, що недавно до кількох днів розшарпав 2-міліонову польську армію, їхав без найменшої обави, щоб сісти на його залізницю. Уривок трьох стрічок з тої пісні так звенів без уговку в моїй душі, як звук трьох пчїл у золотистім світлі сонця. А ті питання, що я їх чув, дійшли до моєї свідомости щойно коли старший рангою гепїст запитав інж(енера) Б. відки він так добре знає російську мову. Я зрозумїв, що йому загрожує, якщо б гепїст не підозрював його, що він наддніпрянець і емігрант: тоді була б йому кришка! Він зачав викручуватися, що він поляк з Варшави, де вчився русскої мови в реальнім "училищі" й потім читав багато "па руски".

- А що ви читали?

Інж(енер) Б. зачав вичисляти передовсім технічні твори.

- А Ленїна ви читали?

- Жалую, але не читав, не мав нагоди.

Гепїст ще раз глянув його легїтимацію. На нїй на щастя не було місця уродження, а зате було виразно, що він асистент варшавської політехніки.

Тут другий офіцер ГПУ звернувся до мене:

- Ви тоже з Варшави?

- Так, кажу, по українськи, але я не вмїю говорити "по руски", хоч розумїю.

- Вертаєтеся до дому?

- Так, кажу.

- Але вас сюди приставили; ви тут маєте знакомих?

Не памятаю, що я йому відповїв на те дуже небезпечне твердження і питання. Здається, що я говорив щось, аби говорити, без зв'язку, але він уже не звертав на те уваги. І навіть легїтимації від мене не зажадав: се могло погубити нас обидвох. Але омофор очевидно заслоняв мене. Я вже розумїв, що вони побачили або довідалися від когось, що мїй "краян" п. Г. підвозив мене на возі аж до священика о. Заяця. Мені мигнуло через думку, що коли підуть до нього і зачнуть питати, як я називаюся і відки я, то буде зле, бо я з п. Г. не умовився.

Та з другої сторони три стрічки старої пісні з тямки не сходили.

Нараз перебився мені через мозок старий раціоналізм: прийшла до голови якась мутна думка, що ану ж я "телепатично" вплинув на "свого" гепіста думкою, що маю ще скінчити не одну роботу і тому він під впливом мого бажання перестав мною займатися й пустив мене свобідно? В ту мить зробилося мені так студено, що я відважився сказати до гепіста:

– Мені сказано тут стояти. Чи можу відійти до кімнати?

– "Можна", відповів він. І я кивнувши йому головою на прощання відійшов.

Ліжко постелили мені вигідне у великій спальні і дали навіть кусень свічки, щоб можна було розібратися до сну. Та сон мав я перериваний, бо будився пару разів трівожений думкою, що прийдуть гепісти, арештувати. Як тільки загавкали собаки на подвірю, думав я, що йдуть. Але не прийшли. Думав я і про те, що якби вони зробили в мене лиш ревізію та забрали тих трохи грошей, які я мав (а мав я при собі коло 700 зл. і 10 долярів золотом, в одній монеті), то й се вистарчило б мабуть, щоб десь по дорозі скінчити з виснаження: бо йти довго пішки я вже не був би в силі, а заплатити за підводу я тоді не мав би чим. Та гепісти не приходили більше до нас. З'явилися тільки по теличку священика й давали за неї 30 рублів. Жінка священика журилася, бо жиди давали недавно 120 зл. Тоді червоноармієць сказав: "Дам 39 рублів. Беріть, батюшка, бо навіть як я не возьму телички, то по нас прийдуть інші й задармо возьмуть". Взагалі ті, що тут стояли, не грабили, але купували, розуміється, диктуючи ціну.

Рано довідалися ми, що в напрямі на Белзець⁵⁰ їде одна українка з Яворова, яка їздила до своєї дочки, може нас підвезти. Ми радо згодилися їхати з нею. Та ще заки ми вийшли з дому священика, кажу я до інж(енера) Б.: "Ми тут оба їли вечеру, спали і їли снідання. Порахуйте, кільки нас коштувало б се в ресторані й готелі. Отже попросім священика, щоб відправив Богослуження на інтенцію нашої щасливої подорожи та з того приводу жертвуймо нпр. 10 зл."

– "Не прийме", каже інж(енер) Б.

– "Чому мавби не прийняти? Та ж і його засоби не криниця. І ще до того в такім часі, коли всі подорожні до священика заїжджають. Відкім ж він має брати, щоб обділити всіх потребуючих? Отже, повинен приймати жертви від тих, що можуть дати, а ми ще можемо щось дати".

Інж(енер) Б. дався переконати і ми жертвували 10 зл. з приводу Служби Божої. Священик прийняв і на мою думку добре та розумно зробив, що прийняв, бо дає тільки той, хто

може дати, а коли священик не возьме у того, хто може дати, то як потому сам дасть тим, що нічого не мають? Про се повинні пам'ятати всі люди, які ночують чи взагалі гостюють чи то в монастирях, чи в домах світських священиків; хто тільки може, повинен жертвувати з приводу своєї гостини, а не вимагати даром харчів і услуг та чистої білизни на постіль і накриття, яке уживається. Та є ще такі, що потому нарікають! А не було б найменшої причини до нарікань, якби кождий, що може, жертвував щось на Церкву чи з приводу Служби Божої і тим способом уможливив священикам і монастирям гостити подорожних, се важне особливо в неспокійних часах, але добре також в часах спокійних.

Хоч парохія в Любичі Кн(язівській) має порядні забудовання і виглядає як малий фільварок, большевики не знищили її, мабуть тому, що місцеві селяни стояли за своїм парохом: все казали большевикам, що він сам працює і добрий для людей.

Так в домі о. пароха Заяця перейшли ми щасливо першу зустріч з ГПУ.

Потому, як ми вже були безпечні від гепістів, оповів я інж-ві Б., таку комічну пригоду. В часі великої війни прийшли на Кубань галичани і просили їсти. Селянка чи козачка каже: "Та немаю нічого, хіба підстожники". "Добре, давайте ті підстожники!"... По якимсь часі чую, смажить щось. Принесла і подала на стіл. Їдять. М'ясо. І смакує. Подякували і пішли. А на вечеру знов просять. "Та казала я вам, що не маю нічого крім підстожників". "Добре, давайте підстожники". Зіли. А по вечері один з них зацікавився, відки вона бере те м'ясо. Просять її показати. "Як хочете, то покажу", каже і повела їх на обору, де під стіжком показала їм – малі миші. Делікатніші з них вернули за стіжком і вечерю і обід.

Оповівши се свому товаришеві подорожі, натягав я його (а він мене) потому частенько запитом:

- А знаєте ви, як пищить підстожник?
- Ой знаю, знаю.

Се були натяки на положення, в яким ми знайшлися, коли до нас добиралася ЧК.

Так опісля нераз як було круто коло нас, пригадували ми собі підстожників і сміялися з гирким гумором. Від того й лекше ставало.

4. Exodus Ізраїля.

Третього дня моєї подорожі, в середу, 4.Х.1939, перед годиною 9 рано сіли ми на віз пані Горошкової з Пшепюрських і сердечно подякувавши о. Заяцеві й його жінці за гостину, поїхали далше полями. Селом не вказано було їхати, бо там стояло багато совітського війська і можна було знов попасти в руки якоїсь іншої сторожі ГПУ. А полями їхати було безпечніше.

Поки ми їхали пільними дорогами, майже пусто було довкруги. Тільки двічі бачили ми оподалік, на боці, якісь кінні стежі червоноармійців, але вони минали нас досить далеко. Зате інакше виглядало, коли ми з'їхали на битий гостинець. Він знов заройвся від безконечного ряду возів, навантажених жидами і всіляким їх знаряддям: ліжками, столами, кріслами, канапами, перинами, мидницями і т. д. Бруд страшний, не дасться описати.

Одним з найбільших добродіїв людства був би реформатор, якому вдалося б навчити людей чистоти. Бруд затроює атмосферу й викликає різні недуги або причиняється до грізного поширення їх. Бруд се одна з причин дегенерації (звироднення). Може ніде не можна б аж так виразно бачити те звироднення жидівського племені, як оглядаючи його "ексодус" (вихід), мандрівку. То, очевидно, виселювалися цілі міста Холмщини. Збігці, яких ми стрічали по дорозі вже 2-й день, мусіли походити передовсім з Томашова⁵¹⁾, але також з інших міст на просторі між Бугом і Вепром, а може навіть з Варшави. На густо обсаджених возах їхали переважно бліді, виснажені люди, між ними було видно розмірно багато хорих і калік. Тільки дуже рідко зустрічали ми якусь багатшу жидівську родину, з порядними меблями, з мосяжними ліжками, з чистими ковдрами і перинами. Та може такі багатші семі вже передтим втекли.

В усякому разі те, що їхало, представляло страшну картину нужди, бруду, каліцтва, хвороби і фізичного звироднення. Як військові на параді в часі мира представляють дефіляду, здоровля, так се була жахлива дефіляда звироднення. Нічого подібного не бачив я ще досі в моїм житті, хоч бачив багато нужди: але все та нужда бодай на пів була закрыта, бодай не рухалася такою масою! А тут вона рухалася вже другий день, просто дефілювала безконечними рядами!.. Був се образ во істину потрясаючий.

По дорозі падали коні при жидівських возах, оче́видню з перетяження: кров бухала їм ротом і лилася довгою струєю

по гостинці. Тут і там ломалися втікачам колеса, осі, дишли, драбини, вигнуті під тягарем аж до землі. Треба було чути плач і зойк людей, яким траплялося таке нещастя в дорозі! А бачили ми се доволі часто, бо вози були майже з правила перетяжені. Тоді великий зойк і лемент переривав понуру мовчанку на шляху, по яким безпереривною вереницею тягнувся "ексодус" Ізраїля. Тут і там бачили ми як ставали большевики, що їхали на великих тягарових автах, і помагали тим нещасним жидам, що їм упали коні на дорозі, брали їх на авта і т. п. А бувало, що ставали безрадно біля них і нічого не робили; довго думали. Ми здалека ще оглядаючись бачили такі сцени.

Та не та жидівська нужда була найстрашніша, яку я вище описав. Зустрічали ми ще страшнішу: та ще страшніша жидівська нужда не їхала, бо не мала чим їхати, а йшла пішки. Була се вже таки крайня жидівська біднота, яка не мала за що наймити воза, навіть однокінного. Вона йшла. Як вона виглядала? Гм... Не беруся описувати того, бо не можу. Скажу лиш кілька слів: все, що в першій описі було страшне, піднесіть до квадрату, до куба і ще висше, додайте до того безмежну втому і безмежний жах в очах, отриманий з дивним отупінням, а будете мати слабкий образок того, що видно було по втікаючій жидівській бідності.

Хто бачив аж такі картини нужди, тому ясно, що треба щось зробити з тим народом і для того народу. Коли іншим тяжко жити з ним і йому з іншими, то треба доконче визначити йому якусь країну під Божим сонцем, де він мігби поселитися, бо аж такої нужди і такого фізичного звироднення терпіти не вільно! В такій неймовірній нужді й у такім звиродненні мусить і дух ставати калікою та сходити на бездоріжжя.

Коли придивитися неймовірній жидівській нужді, то спроба розв'язання жидівської справи, моглаб бути починаю до великих і позитивних змін у житті того дивного народу.

5. Другий раз у руках ГПУ.

На возі п. Горошкової доїхали ми до останнього галицького села перед давною австрійсько-російською границею, до Белзця. Скрізь по дорозі зустрічали ми крім возів з утікачами жидами ще великі тягарові авта совітської армії та в кожній місцевості червону міліцію, якої ми найбільше боялися, а то з тої причини, що червоноармійці мають своє діло, а місцеві міліціанти, те тільки й роблять, що

підглядають, хто куди їде і йде. Вони добре знають місцевих, отже чужий зараз їм впаде в очі.

Та якось охороняв нас Бог від очей червоної міліції і ми щасливо висіли з воза перед домом нашого пароха в Белзці. Молодий целебс, якого я вперше бачив, прийняв нас горячим молоком. У нього в гостях був молодий студент К., син мого товариша з університетських часів, що втік зі Станіславава. Сказав нам дещо новин, але не знав що діється з єпископом Преосв(ященством) Григорієм, ні з семинарем й о. ректором Бойчуком⁵²).

Наш о. парох знайшов нам таки зараз підводу однокінну, але шпарку. Господар її згодився відвезти нас до Томашова. Говорив по польськи, хоч був провізором при нашій церкві. Взагалі в Белзці був великий натиск поляків: нашим не давали ніякої роботи і до нічого не допускали. Люди з голоду змінювали обряд і народність.

По дорозі зговорився я з одним польським селянином, який висказувався про Польшу так негативно, що аж ніяково передавати на письмі його вискази. Особливо нарікав на здирства, від яких уже дихати не можна було. А як вибухла війна, то вже таки все забирано. Я, казав, лиш тим способом уратував свій віз, що розібрав його і закопав в землю. Подібні оповідання чув я від польських селян ще більше далі.

"Ексокус" Ізраїля тривав далі. Ми постійно зустрічали по дорозі жидівських втікачів. По тім пізнавали лиш, що наближається німецька армія.

Кінь нашого господаря біг скоро і ми ще перед полуднем вїхали в Томашів. Наш парох з Белзця не мав ніяких знайомих в Томашові. Отже ми не знали, до кого заїхати в тім місті. Питаємо нашого господаря, чи нема в Томашові православної парохії.

– Нема, каже. – То їдьте до латинського пароха, кажемо.

Він вїхав у сильно знищене місто. Скрізь сторчали чорні згарища й руїни. І знов побачили ми крім червоноармійців – місцевих міліціантів в цивільних одягах, з червоними перев'язками на руках... Наш господар заїхав перед костел і став.

Ніяково йти до незнакомого польського ксьондза, ніяково й розпитувати за підводою в невеличкім, знищеном місті, бо зараз звернуть на нас увагу і міліціанти і червоноармійці. Отже пробую намовити нашого господаря, щоб віз нас до Замостя. Не хоче, за ніяку ціну не хоче.

По розговорі згодився тільки підвезти нас до найближчого села за Томашовом, де ми сподівалися лекше і дешевше наняти підводу ніж у спаленім містечку.

Коло полудня студинь поменшала. Кінь ішов добре і нам гарно їхалося до найближчого села, Тарнаватки⁵³). Тільки за їзду (всю разом від Белзця) зажадав наш господар 50 зл(отих) Мій товариш інж(енер) Б. крутив носом, але дався переконати, що краще нам дати по 25 зл(отих) і доїхати до найближчого села, ніж шукати по місті за підводою та звернути на себе увагу червоної міліції, яка може в нас перевести ніби ревізію й ограбити нас з останнього гроша. З чим же ми тоді поїдемо даліше?

До Тарнаватки був порядний шмат дороги, але їзда була, як сказано, приємна. Тільки не дуже приємно скінчилася – перед самим селом. Воно розкинулось перед нами, гарне як писанка, ліворуч від битого шляху. До нього вела бічна дорога, якою їхав довгий ряд совітських армат. Якраз перед тим роздоріжжям – застава! Офіцири ГПУ переводять контролю. Вже бачимо як здержують вози перед нами і піших людей.

Стали і ми по їх наказу. Не злазимо з воза, але дивимося, що з того буде.

Бачу, як червона сторожа пристає до тих, що сиділи на попереднім возі й один, очевидно старший, робить такий рух показуючим пальцем правої руки, якби стріляв: значить, питає, чи нема зброї. Щось там пошниряли і пустили той віз. Потому перепустили групу піших людей, але від кожного жадали пропуску.

Ніякого "пропуску" ми не мали. І тому мені зробилося студено. Червона сторожа приступила до нашого воза, і її начальник запитав нашого візника, розуміється по російськи, кого він везе і куди. Той промовив щось таке, чого не зрозуміли ми, не зрозуміла певно й сторожа. Тоді вона до нас – показує пальцем так, як тягнеться за "цингель" револьвера. Відповідаємо, що не маємо ніякої зброї.

– А "пропуск" є?

Мій товариш інж(енер) Б. показує їм свою варшавську легітимацію й толкує щось по російськи. Признаюся, що я не чув, що він говорив їм, бо був дуже зайнятий своїм клопотом. Виняв я свій підірваний папір, на яким було по німецьки написано, що їду до Варшави й показуючи пальцем слово "Варшава" на папері, кажу, що вертаюся до дому.

– Військовий? питає мене.

– Ні, кажу, я вже маю близько 60 літ.

– То нічого, можна бути спецом при війську і в таких літах.

– Ні, я при війську не служив.

Він весь час говорив по російськи, я по українськи. Подивився на мене ще раз уважно і сказав: "Паєзжай!"

Я відітхнув і в серці сердечно подякував Богу за опіку і при сім роздоріжжі.

До села Тарнаватки треба було звертати на ліво, але тим шляхом тягнулася від села напроти нас довжелезна валка совітської артилерії. Наш господар показав нам на неї й каже, що трудно буде розминатися з нею. А я подумав собі: "І небезпечно зустрічатися, бо можуть знов нас затримувати й ревізувати". Отже ми згодилися, таки тут стати й висісти з воза. Ми заплатили 50 зл. і розпрощалися з нашим господарем. А що до села був шмат дороги бічним болотистим шляхом, ми воліли йти битим сухим гостинцем, бо ануж зустріне нас якась підвода і схоче підвезти?

Будемо до смерті пам'ятати село Тарнаватку, де ми знов пищали в душі зі страху як підстожники, сказав котрийсь з нас, свобідно віддихаючи, коли ми лишали на боці те прекрасне село*.

6. В нашій не своїй семі.

Доходила перша година в полудне як ми коло села Тарнаватки зачали йти пішки під гору. Шлях прекрасний, ліворуч видно гарне село оподалік, вже й костел видніє, далі якась вода, мабуть став. Але йти мені тяжко. Раз-у-раз прохаю свого товариша подорожі, щоб задержався бо мені віддиху не ставало. Я мусів відпочивати приблизно по кожних 100 метрів. При такім ході могли ми зробити мілью дороги за яких 2-2 1/2 годин, оскільки мій стаң не погіршився б.

В ту-сторону, в котру ми йшли, їхало багато менше возів, ніж у противну, але случалося. Я здержував кожний віз питаю, чи не підвезе нас, та прирікав заплату.

Нарешті надїхав якийсь порожний віз, запряжений в пару великих коней, що йшли доволі скоро. Повозив молодий хлопець, літ коло 20, орієнтального вигляду. Мені здалося навіть, що се жид, але потому показалося, що ні. Питаю, куди їде. – До Замостя, каже.

– Чи не підвезли б ви нас?

* В селі Тарнаватка до часу світової війни були дві православні церкви, одна мурована в середині села, яку збудували місцеві українці в 1897 р., друга, дерев'яна на кладовищі, перенесена туди по збудуванні нової мурованої. Польська влада стару церкву замкнула, забороняючи її направляти, а поляки розібрали й нову церкву всупереч волі православних і матеріялу з неї ужили на будову свого "Дому Людового". Словом, більшовики не потребували вже тепер бурити тих церков, зробили се римо-католики. Дальші болючі пригоди українців у Тарнаватці описані в інтерпеляції др. С. Барана в брошурі "Cerkiew prawosławna na Chełmszczyźnie" - Lwów, 1938, стор. 13-17. (Прим. авт.).

- Добре.
- Кілько хочете.
- Дасте 4 зл.

Ми з охотою були б дали і 20 зл. Сідаємо врадувані. Зараз за ним їхав другий віз, на яким лежав ще молодший візник. Потому ми довідалися, що се був молодший брат нашого. Вони відвозили якісь жидівські товари з Замостя до Томашова чи до Рави і тепер верталися впоорожні. По дорозі ті товари забрало в жидів населення.

Великі коні бігли скоро – й перед вечером, коли вже знов зачинало студеніти, ми доїхали до Замостя.

Недалеко від міста наш візник став і дав коням відпочити та попоїсти. Зїли й ми по шматку солонини та хліба й дали візникові. Вступив я ще до сусідньої селянської хати, чи радше дійшов до її обістя, де господар випрягав коней, вернувши з поля, й запитав, чи не можна б купити молока, яєць, хліба? Відповів, щоб я звернувся до його жінки, яка оподалік в огороді копала бульбу.

Питаю її. Відповідає, що нема нічого, бо господарство при дорозі: наперед забирали все польські жовніри, потому німці. Питаю, чи в Замостю можна буде дістати вечеру в ресторані? Відповідає, що трудно. Харчі можна ще дістати в селах, які дальше від дороги. Подякував я за відомости і пішов.

Вернувшись до воза, питаю нашого молодого візника, чому в ресторанах по містах так тяжко дістати щось їсти. Молодий хлопець так розв'язав те економічно-воєнне питання:

– Люди бачать, як гроші тратять вартість і не хочуть клопотатися купуванням харчів та варенням їх і продажею.

Вїхали ми в Замостя, старе місто, зв'язане на завше з історією нашої св. Церкви⁵⁴). Тепер тут нема зовсім ніякої української церкви, бо замкнула її польська влада ще в перших літах відновленої Польщі та перемінила церкву на римо-католи(ицький) костел, хоч та церква ніколи не належала до римо-католиків. І сталося се без ніякого протесту римо-католи(ицького) духовенства: не знайшовся буквально ні один римо-католи(ицький) священик, який публично висказався б проти такого вчинку... Що більше, коли місцеві православні зачали сходитися на молитву до своєї каплиці на цвинтарі, староство заборонило відправляти Богослуження і в тій каплиці. І знов не знайшовся ні один римо-католицький священик, який сказав би слово проти такого вчинку... Тоді місцеві православні українці зачали сходитися на молитву на цвинтарі під голім небом. А тоді польські власти почали переслідувати українського священика високими грошевими

карами, а польський окружний суд в Замостю затверджував ті карі...*

Місто тут і там сильно знищене війною, сторчать згарища. А колись мусіло тут бути буйне релігійне життя іншої Церкви, коли наші уніатські владики вважали скликати сюди й відбувати тут навіть такий важний синод, що займався реформою нашої Церкви.

Коли вдивлятися в те спустошене під кождим оглядом місто, то пригадуються цвітучі колись християнським життям області ерусалимська, антиохійська, александрійська, які потому занепали й покрилися руїнами. Наперед руїнами церков, а потому і всего іншого життя. Подібно й тут.

На думку тиснутья спомини про важкий гнет, якого зазнала наша св.Церква. Навіть польський історик Калінка⁵⁾ так се описує: "Трудно знайти життя рівно доскульне ("utrarione"), як життя Унії. Се покутниця за других; і давні, прастарі гріхи їх мусить відплачувати і нові затирати великим трудом, слезами і кровю; подвійна мучениця, бо мусіла терпіти від чужих і від своїх; від ворогів майже тільки, що від тих, які їй служити повинні, і не тільки один (терпіла та мучениця), то є перед смертю, як в мученицьких актах звичайно, але безпереривно, від коліски, через всі пасма днів своїх. Як історія трьох перших століть Церкви се ряд найбільш жорстоких переслідувань, що в кривавій купелі мали здушити християнство, яке родилося, а по кождім переслідуванні верталася хвиля відночинку, і в ній Церква відросла ще сильніша і певніша життя, ніж була перед тим; так і в історії унії вже третє століття добігає в безнастанних боротьбах і томлячій непевности, з черговою зміною упадків і воскресення, руйнуючої бурі й погідного сонця, убийчих ударів та буйного відродження. Чи по тристалітній пробі буде їй дане діждатися епохи виходу зі своїх катакомб і застромлення переможного хреста на могилі схизми? ... Може вже недалека будучність відповість на сі питання ..."

Багато болючих ран було і є на тілі нашої св(ятої) Церкви, та в Замостю була і є одна з найбільш болючих ран нашої церкви й нації. Тепер наступає кара Божа на тих, що завдавали ті болючі рани. Страшна вона, ось чорніє здовж шляху до Замостя і в самім Замостю чорними згарищами й попелищами та вонючими трупами коней, яких досі не спрятано; ми бачили їх багато при битім гостинці в ровах і навіть на самім гостинці. А поруч лежить багато, дуже багато

* Гл. Интерпреляцію галицького посла Стефана Барана до прем'єра міністрів в окремії брошурі "Cerkiew prawosławna na Chełmszczyż nie". - Lwów, 1938, стор:13-17. (Прим. авт.)

⁵⁾Цит. за: Mystkovski St. W obronie Unji.- Warszawa, 1933.- S.3. (Прим. авт.)

авт, розбитих і знівечених, обдертих місцевим населенням з усього, що тільки далось взяти. Між тими автами є й дуже дорогі та великі автобуси. Що тут майна знівечено!...

Але ще й не ті чорно-понури згарища та вонючі трупи коней (людські трупи вже спрятано і позакопувано, при дорозі видніють тут і там свіжі могили і навіть групи могил) найстрашніші свідки Божої кари. Ні, не вони, а живучі люди: ті, що в червоних перев'язках на руках з-під лоба оглядають кожний переїзжаючий віз, кожду перехожу людину. Се вони очевидно докінчать знищення всяких святинь і коли не шанувала їх влада держави, яка величає себе християнською й католицькою, то нема чого дивуватися, коли не будуть тих святинь шанувати люди, які явно голосять як одно зі своїх завдань – боротьбу з усякою релігією. Вони творять очевидно менше зло, ніж творили ті, що називали себе оборонцями християнства, а нищили святині його.

І пригадався мені головний вожд польського людоїдського націоналізму, Роман Дмовский⁵⁶), якого недавно жовали з найбільшими почестями немов якого святого – і навіть римокатолицькі польські єпископи брали участь у відправах над його тлінними останками. То його партія головню причинялася до розжарення ненависти між поляками до т.зв. національних меншин в Польщі, з яких деякі мали велику більшість на великих територіях її. Як же скоро прогула слава того підпалача!

Як же глумливо смішно виглядають тепер пеани над його могилою та проповіді в його честь! Особливо пригадується мені одна похвальна проповідь, виголошена в польськiм архикатедральнiм костелі у Львові. Майже рiвночасно спроваджувано до Польщі моцi канонiзованого Апост(ольською) Столицею св. Боболі⁵⁷), але мені не доводилося читати аж таких похвальних проповідей в його честь, виголошених польськими духовними, як були проповіді, виголошені в честь головного сiвача найгiршої ненависти між народами, Романа Дмовского...

Тепер ті в червоних перев'язках виловлюють тих, що вихваляли Дмовского в костелах – і розстрілюють. У хвилі, коли се пишу, наспіли з Дубна й інших міст занятих Совітами вісти про розстріл польських священників.

Скоро надійшов допуст Божий.

Та ще й не се найстрашніша кара. А що? А те, що карані не мають тепер навіть морального оправдання протестувати проти того, що роблять з ними: бо не протестували ж вони тоді, коли їх люди знущалися навіть над вірними тої самої церкви, до якої й вони належали, християнської й католицької. Отже яким правом можуть тепер протестувати,

коли їм відмірюють рівною мірою? А коли хтось скаже: "адже не розстрілювали", – то відповідь на те: зате голодом виморювали, бо вистарчило мати метрику гр(еко)-католи(ицької) Церкви (в католицькій державі!), щоб не бути прийнятим не то до державної чи самодіяльної служби, але навіть до копання каналу, до найчорнішої роботи!.. А чи менша жорстокість скоро розстріляти когось, чи мучити довго його і всю його сім'ю?

Похмуро сторчать чорні згарища в Замостю і викликають понурі картини та спогади. Між ними може найпонуріше тверде й безжалісне обличча Романа Дмовського, найголоснішого з теоретиків і трубадурів польського націоналізму.

А ті червоні ленти на рукавах таки на правду безпокоять мене: коли задержать нас, то можемо легко переспатися в тюрмі, а потому всяке може нам трапитися.

Питаюся нашого молодого візника, де тут у Замостю переночувати можна, і даю йому до зрозуміння, що ми радше переночували б у приватнім домі, ніж в готелі.

– Та можна б і в нашім домі, каже. Ми втішилися тим пропозиціям і я кажу:

– То везіть нас до себе.

Їдемо довго через Замостя, через якийсь ринок з убогими домами по 4 його боках, і знов попри якісь казарми; очевидно вїзджаємо на передмістя, бідне та велике. "Найкращу часть міста оминаємо", каже наш візник, "і не будете її бачити". "Може й лучше", подумав я, "бо там можемо зустрітися з новою владою".

Нарешті вїздимо в якусь крепко болотнисту вуличку, що має імя Кілінського. Віз стає перед числом 32. Низька хатина. Мініатюрний садок перед нею. Болото поважне. Злазимо. Входимо в ту хатину.

Перше, що кидається в очі, то убожество, бруд і образи святих. Слава ж тобі, господи, що ми в християнській хаті! На стіні видніє чорна ченстоховська ікона Богоматери. Значить, католицький дім. Батько й мати молодого візника вітають нас. Питаємо, чи можна буде переночувати.

– Та можна, кажуть, навіть даром, як не маєте чим заплатити.

Видно, справжні християни.

Кажемо, що заплатимо і просимо дати нам чогось горячого й рідкого на вечеру.

– Буде, каже господиня, і свіжо спражене молоко від своєї корови і може бути бараболяна зупа.

Богу дякувати! Якже мило почути таке по цілоденній їзді на студені.

Тільки той бруд, бруд! Але годі. Все ж він інакший ніж бруд жидівський. Чим інакший? Чи він менший?

Може й ні, бо як його зміряти? Можна тільки сказати, що арійці на загал здоровіші й фізично сильніші ніж жиди, отже коли їх переконати в потребі чистоти, то вони мають більшу змогу вложити більше праці в чистоту дому.

Та й між арійцями є великі різниці, напр. німці фізично сильніші від італійців і т.п. Слов'яни належать до племен здорових і сильних, але культура слов'янських народних мас, мабуть з виїмком чехів і почасти словаків та словінців і хорватів, ще невисока. Тому й нехар в їх хатах буває велика. Та, як сказано, та нечистота різниться від жидівської. А саме різниться тим, що піт, яким переняті брудні ліжка і т.д. слов'ян, воняє інакше ніж піт жидів: він не такий міцний і противний бодай для слов'янина. Та все таки бруд брудом.

На призначенім для нас обох одним ліжку господиня дому скоро зробила порядок: казала одному з синів принести свіжої соломи й застелила її свіжою веретою. Зробилося зараз інакше. Потому взялася варити вечеру в маленькій кухні. А що було вже студено, ми всі тиснулися коло кухні, з якої било приємне тепло і крізь шпари залізних блятів проблискував милий огонь.

В невеличкій кухонній кімнатці були: господиня, її чоловік, їх три сини (третій був гімназист) і ми два. Господиня була розмовна і ми скоро довідалися, що вона хоч убога, має жаль до тих з червоними лентами на рукавах, бо не дали коня її чоловікові, хоч роздавали іншим. А ще перед тим не прийняти до роботи її сина при воженні землі, закинувши йому, що він син землевласника.

– А які ми землевласники? – говорила вона з жалем.

– Маємо отсю хатину й пів морга землі! Правда, маємо й дві пари коней, та й сини заробляють ними, але не все є той заробок, а коні все хочуть їсти! І чоловік хорує: кашляє, бо кашляє, а мимо того курить тютюн безнастанно! Що я його не попрошуся, кинь те курення, бо й тобі шкодить і мені докучає, а він ні та й ні!

З дальшої розмови довідалися ми, що вона займається ще різництвом, але раз двигнула безрогу й від того часу нездужає. І ще довідалися ми, що її чоловік називається Андрій Гарасим; вона говорила весь час по-польськи й казала "Анджей Гарасім", з наголосом на середнім складі. Назвисько таке, що навіть перекласти його на польську мову не можна, бо воно чисто й корінно українське, а не польське. Значить, ми в нашій семі, але не своїй, бо засимільованій, спольщеній – і то так основно спольщені, що їм ані не сниться, що вони українці з походження.

Пробую злегка довідатися, чи мають вони яке поняття про своє походження. Отже питаюся, чи тут живуть самі поляки, чи є й українці. Старший син відповідає:

– Ми поляки і тут довкруги поляки, але трохи далі живуть українці, хахли, то недобрий нарід, не такий як ми, що кожного на ніч приймаємо, навіть даром.

– Що сюди людей уже перейшло, каже мама, нікому ми не відмовили нічлігу, хто зайшов до нашої хати. А там, коло Ковля, так оповідають, хахли були втікаючих поляків.

Ми не могли вияснювати Гарасимам, що вони самі походять з доброго українського народу і тому такі гостинні для подорожних та що їх рідні брати коло Ковля, які бють утікаючих осадників і урядників, довго терпіли тяжкий гнет від них.

Незабаром Гарасимиha поставила на стіл великий, гарний хліб, прекрасне, свіжо спражене молоко від власної корови і смачну бараболяну зупу, в якій був і кусок ковбаси, коли її варила (тепер його вже не було).

Ми поживилися добре й Богу та господарям дому подякувавши, лягли спати в домі нашої не своєї сімї.

Та хоч я був утомлений цілоденною їздою на возах, не зараз я міг заснути: роздумував я над тим, як глибоко зайшла тут асиміляція нашого народу! Та що головним тараном до ломання костей нашому народові й нашій Церкві був – костел, костел, костел!...

Штучно переведена асиміляція очевидно нищить народи: і той що засимільований і той, що асимілює. Нищить в тім значінні, що засимільоване населення відриває від його пня і робить неплодним під оглядом духовим. Ломиться в нім етнографічне надбаня віків, яке дає майже все значну культуру, що виростає природно. А на місце втраченої не приходять нова органічна культура. Таким чином твориться пустка подібна до пустині на місцях, де колись росли ліси, потому легкодушно винищені: коли посуха винищить і траву, коли вітри звіють родючу землю, повстає страшна пустиня. Щоб її знов залісити, треба великанських коштів і величезного труду. Часом таких великих, що неможливо се виконати. Покищо в сім засимільованім народі видно ще вплив релігії (образи святих, вискази про припинання подорожних навіть даром). Але коли той народ блище придивиться своїм теперішнім верхам, які його асимілювали, їх життю та їх моральній "вартості", стратить свою релігійність. І тоді пустиня буде тут повна й цілковита.

В хаті нашої не своєї сімї не міг я спати, бо господар всю ніч тяжко кашляв, але трохи передрімався я.

Наймолодший син господарів показав нам атлас Польщі і ми вирішили, наняти від них коні з возом, щоб доїхати до Красноставу. За 70 зл. згодилися, які ми самі згори заплатили, все побоюючись, що нас в дорозі виграбують, отже краще заплатити наперед. На снідання дістали ми від Гарасимихи знов порядні порції свіжо спраженого молока і хліба до сходу; а літру молока влила нам ще у фляшку на дорогу. І не хотіла сказати, кілька їй за те все належиться. Кілько дасте, казала, тільки возьму. Ми дали їй 10 зл. і питали, чи не замало. Відповіла, що ні, й по ній видно було задоволення. А для нас се було зовсім не дорого, 10 зл. за вечеру на двох, за нічліг для двох і за снідання на двох тай іще літру молока на дорогу.

7. Чи існує випадок?

В четвер, дня 5 жовтня 1939 р., четвертого дня моєї подорожі, сидів я з інж(енером) Б. в год. 7.30 рано на возі, який незабаром рушив в напрямі Красноставу⁵⁸). Було студено, отже скулившись, потонув я в думках. Пригадалося мені, як чекісти не застали мене в моїм помешкані у Львові, як на Клепарівськiм двiрцi добився я до вагону серед страшного натовпу, хоч багато молодших від мене не могло добитися, як на місці в Раві-Руській зустрів я наших людей, що незаметно проінформували мене, куди йти до священика, як щасливо застав я священика вдома, і як все складалося так, що я доволі скоро добився аж до Замостя, де міг знов переночувати не в готелі, а в приватнім домі, ніким небезпокоєний. Чи все те випадок? Чи радше не дивна рука Господня охороняла мене, хорого, в тій тяжкій дорозі?

За дві години доїхали ми до села Старий Замость. І перед тим наш візник пару разів ставав при кузнях, щоб підкувати коня, але "ніхто не хоче робити". З обуренням говорив се, вертаючись до воза, і ми їхали далше. Аж у селі Старім Замості, дві години їзди від міста Замость, трафився коваль, що згодився підкувати коня. За той час троха потепліло і навіть приємно було потупцювати коло воза, який задержався праворуч біля шляху, перед кузнею, при роздоріжжі. Зараз біля кузні, по другій стороні дороги, фронтом до головного шляху стоїть невеличка хата, в якій – каже наш візник – можна купити свіжої ковбаси. Вхджу. Дійсно, можна купити. Масарка, молода ще жінка, зовсім неподібна до масарок, бо худа. По 3 зл(отих) 1 кг свіжої ковбаси. Можу наперед покуштувати, чи смакує, хліба додасть. Коштую, добра ковбаса. Купую 2 кг на дальшу дорогу, за 6 зл(отих) і

питаю масарку, чи тут також бомбардували? Так, і тут було дуже страшно, каже, особливо боялася її 6-літня дівчинка.

– А не знаєте ви, в кого можна б переночувати у Красноставі?

– Не знаю, каже, але ось тут у третім домі відси, через дорогу, мешкає пані Вільчинська, замужна Замянова, начальниця почти, вона з Красноставу і може вам сказати, в кого там можна було б переночувати.

Подякував я і таки зараз іду до тої пані. Хата при дорозі, на високім горбі. Вхожу. Застаю молоду жінку і двох молодих мужчин, один з них щось пряде чи направляє. Питаю, чи тут мешкає пані В(ільчинська) Замянова.

– Так, тут.

– Чи могла б сказати, в кого у Красностві можна б переночувати.

– Думаю, що у пані Мусінської, при вул. Костюшка, 12.

Я щиро подякував і пішов.

– Маємо нічліг у Красноставі, кажу з радістю до свого товариша.

Добру годину тривало підкування коня. А перед 2 годинами з полудня побачили ми на обрії місто Красностав. Воно справді виглядає як місто, хоч числом населення воно невеличке, має коло 16.000 душ. Та з вигляду Красностав величавий, коли наблизитися до нього від сторони Замостя. Панує над ним церква, звана Катедрою, з величавим комплексом білих будинків коло неї.

Була година 2, коли ми вїхали в Красностав. Знов ті "місцеві товариші" з червоними лентами на рукавах! Так підзорливо оглядають нас. Але не чіпають. Мабуть тому що забото роботи мали б, якби кожний віз здержували, бо возів весь час їде не мало. Міст ушкоджений, треба обїздити на провізоричний, щоб дістатися до міста. На тимчасовім мості, по обох його боках, стоять на сторожі червоноармійці з червоними перевязками на рукавах і з "вінтовками", але не здержують возів.

Їдемо досить довго, аж опинюємося на якійсь торговиці, де стають вози, як нам каже наш візник. Став й наш віз, одинокий.

Щойно 2-га година минула, ще далеко до вечера. Се і ще одна причина промовляє мовляй за тим, щоб не ночувати тут, а їхати в найближче село, де буде лекше наняти підводу ніж у місті. Але якби наш візник знав, у кого можна тут наняти підводу, то лучше було б переночувати тут, ніж їхати під ніч на невідоме.

Візник каже, що знає одного жида візника. Просимо його, щоб пішов спитати його, чи може нас завтра відвезти до Люблина і кілька за те схоче.

Візник пішов. Ждемо і ждемо, куняючи на возі, то ходячи попри віз, бо робиться знов холодно. Нарешті наш візник вертається й каже, що той жид продав коні, а іншого тут не знає.

Не було іншої ради, як щоб мій товариш подорожи пішов на вул. Костюшка 12 і запитав, чи там переночують нас. Я покищо сів на віз і жду. Робиться моторошно ждати, бо місцеві "червоні міліціонери" можуть звернути увагу на одинокий віз, який уже довгенько стоїть на торговиці тай зацікавитися його пасажирами. Але мій товариш вертається доволі скоро й каже: "Я пішов якраз у противнім напрямі"...

Зле. Знов треба ждати.

На щастя вернувся скоро і з доброю вісткою: паню Мусінську застав вдома, молода ще жінка, хата виглядає чисто й навіть мальована внутрі. Пані казала, що може нас двох переночувати.

Гурра! Радість наша велика.

Але не довго тривала. Знов верх взяла надума: а що зробимо, як завтра не знайдемо тут підводи? Треба буде пішки йти до найближчої оселі, а я не годен: віддиху в грудях не стає. Кажу до свого товариша подорожі, чи не лучше таки було б підїхати до найближчого села, де лекше буде за підводу? Він теж спішиться і годиться. Просимо нашого візника, щоб підвіз нас до найближчого села, а додамо йому ще 2 зл(отих). Годиться.

- Ну а треба ж повідомити ту паню, що не будемо в неї ночувати, каже мій товариш.

Якби прочуваючи, що таки заночуємо в неї, відповідаю:

- Думаю, що не треба, бо ану ж прийдеться нам вертатися з того села. А що це за село? - питаю нашого візника.

- Німецька кольонія, каже.

- Ну, коли се німецька кольонія, кажу, то поляки ледви чи лишили там тільки коней, щоб можна було ще наймати. Гадаю, що вернемося з тої оселі таки сюди, і тоді смішно буде знов проситися на ніч в тої пані, коли тепер скажемо, що не будем ночувати. Коли ж у тій німецькій кольонії знайдемо і нічліг і підводу, то нічого не станеться, як не повідомимо тої пані. Вона просто подумає, що ми знайшли собі нічліг деінде, нічого на тім не стратить, бо то приватний це дім, а не готель. А зрештою наш візник може її з поворотом повідомити, що ми поїхали дальше.

На тім і стало. Ми рушили з місця в напрямі найближчого села.

Та дуже недалеко ми вїхали, хоч за той час побачили цікаву сцену: надїхало тягарове (грузове) авто з червоноармійцями і – несподівано стало в бічній уличці, перед якимсь непоказним домом тай ще до того ж перед зачиненою брамою. Що за диво, подумав я, і уважно приглядаюся, що з того вийде. А за хвилину попід браму якісь таємничі руки зачинають швидко висувати білі пуделка, в яких по крамницях з обувою держать черевики.

Раз, другий, третій, четвертий і т.д.

Ага! Ось розвязана таємниця того, що червоноармійці так радо підвозять жидів, що ми нераз бачили по дорозі: річ очевидна, що за те одержують дещо з їх товарів. Тут не допоможе ніяка контроля при доскульнім браку товарів в ССРСР. Розуміється, може деякі з милосердя підвозять жидів. Але головно мабуть з таких причин, як отся, що ми її бачили в Красноставі. Тільки чому так таємничо видають ті черевики, попід браму? Чи щоб уникнути ока контролі військової, чи може домашньої, просто в тайні перед власником тих черевиків?

Не дуже безпечно було довше приглядатися тій сцені – і ми поїхали. Та, як сказано, недалеко. Бо за першим закутком вулиці довідалися ми від жидів, що дальше шкода їхати, бо "німці не пускають".

Чи то не пускали німці, чи може большевики, трудно було напевно знати, але очевидно безпечніше було вернутися й не наражуватися на зустріч з ніякою владою. Жиди, які нас інформували, не були подібні до "місцевих міліціонерів", виглядали поважно. До того один з них, побачивши наше вагання, сказав: – Як не вірите, то можемо вас справити до тих, що їх завернули сьогодні з дороги ...

Ми подивилися один на другого і згідно вирішили, що лучше не наражуватися на здержання та ще під ніч. Треба вернутися на приречений нічліг. Я подумав собі, що там розвідаємо, чи нема яких пільних доріг або стежин, якими можна було б передістатися на терен, зайнятий німцями.

Не було потреби завертати возом, бо вул. Костюшка була недалеко. Ми зіскачили з воза, я взяв наплечник, а мій товариш подорожі інж(енер) Б. взяв свою валізку і свою течку. Ми розпрощалися з нашим молодим візником Гарасимом, який мабуть досі думає, що "хахли недобрі люди" і що він не х`хол, та пішли на вул. Костюшка 12.

Дім, в яким мешкала пані Мусінська, стояв немов укритий, трохи оподалік від улици, але між іншими домами. Значить, був немов сотворений для втікачів, бо до такого дому на боці всякі представники влади заходять хіба тоді, як прийде до них уже спеціальний донос.

Входимо. Кімнати мальовані, на долівках. Господиня літ коло 35, висока, сильно збудована й очевидно звинна. Питаємо, чи ще є вільне місце для нас двох (бо могли вже прийти інші втікачі за той час). Каже, що є, і показує кімнату, призначену для нас. Кімната гарна. Є стіл, крісла, одна отомана, а ліжко обіцяла вечером перенести з другої кімнати. Ми запитали, чи могла б нам дати зупи. Відповіла, що якраз где на чоловіка з обідом і дасть зупи й нам.

Словом, ми добре графіли.

Кілько вже добрих "припадків" мав я в сій утечі! Чи все те справді припадки, чи наслідки опіки того, який все бачить?

8. В найцікавішим з домів.

В часі своєї утечі зі Львова до Варшави, яка тривала 11 днів, ночував я в різних домах, але сей, що в нім ночував я три ночі у Красноставі, був найцікавіший. Опишу вражіння з нього по порядку, розуміється, пропускаючи те, що могло б пошкодити господареві.

Коли на обід прийшов господар дому, молодий ще чоловік, показалося з розмови, що він почтовий урядник, але тепер без заняття, бо почта застановлена. Дальше побачив я з розмови (він брав нас за поляків, а ми не виводили його з блуда, бо боялися наслідків того), що він тих поглядів, які в польській суспільности поширив вшехпольський рух під проводом Романа Дмовского. Вкінці найцікавіше для мене було те, що він закликав свою жінку словечком "Надя".

Я вже по її специфічно українській господарності (робота "горіла в її руках", як кажуть в наших сторонах) припускав, що вона правдоподібно з українського роду. А тепер, почувши її імя, не уживане в польській суспільности, був я вже майже певний, що вона українка. Незабаром сам господар одверто признався, що його жінка не вмiла ні словечка по-польськи, коли побиралися. А тепер вона плавно і добре говорила по-польськи і трое діточок, два хлопчики й дуже здібна та гарна дівчинка, літ коло 11, знали тільки польську мову.

І тому власне той дiм був для мене найцікавіший зі всіх, які я зустрічав у сій своїй подорожі і я міг тут ще "по свіжим слідам" помічати, як польський елемент в'їдався в нашу землю. Той один чоловік мав уже родину, яка скаладалася з 5 душ і яка вся говорила вже тільки по польськи, хоч головна особа тої родини, яка держала "три вугли" її дому, була українка.

Переді мної відбувалася в мініатурі драма, яку від шістьох століть переходила українська нація від Попраду аж по Дніпро: драма з процесу відривання живцем частини нашої нації й обертання їх на поживу для адміністративного апарату – я не сказав би навіть: польської нації, а тої – розкладової сили, що мала свій осідок на землі польського народу. Бо який властиво хосен мав польський нарід з того, що той адміністративний апарат виїдав з нашої магнатерії, потому шляхти і міщанства, вкінці й селянства найсмачніші частини?

Про наслідки того роздумував я в тім домі й скажу про се далі, як буде час, а тут передам свої вражіння в тім домі словами польського поета*

Coraz dłużej nie mogę zasnąć.
Noc jest trumną nad sercem zamkniętą.
Nocne myśli, jak cmentarz, pachną
macierzanką, piołunem i miętą.

Zrywam suche badyle i chwasty,
zioła gorzkie, którym znał przed laty,
moje słowa nocą nad miastem
wyrastają jak czarne kwiaty.

Otóż idę spokojnie na zachód
w pustce głuchej, pod niebem cichym,
na cmentarzu dalekich zapachów
niepojętą goryczą oddycham.

O, jak pachną okrutne zioła.
Dzwoni głucha pustka nade mną.
Szumią skrzydła czarnego anioła -
przelatuje nad sercem bezsenność
I drży serce i lęka się nocą,
I niczego nie umie zapomnieć ...

Три дні ночував я в тім домі і три дні мав болюче вражіння, яке переді мною мусіли переживати може далеко сильніше всі лучші сини і дочки нашого народу, які бачили відплив крові з нього. О, якби ті Наді, що відходять від нас на нашій землі, знали, як се болить, може не відходили б так легко...

Коли господиня дому дала нам доброї бараболяної зупи (ми дали їй ковбвсу, яку вона зварила в ній) і ми попоїли, вийшли ми з її чоловіком оглянути місто. З тутейшим можна

* Broniewski W. - Zioła. - Dymy nad miastem. S. 50-51. (Прим. авт.)

було відважніше йти, бо місцева червона міліція вже не дивилася на нас так підзорливо.

Ринок у Красноставі обширний і робить миле вражіння. Пан М(усіньський) запровадив нас передовсім до жида, який мав свій власний "автобус" і їздив ним правильно до Люблина. Він мешкав в ринку. Ми застали його вдома і довідалися від нього, що він за два, найдалі три дні вибирається своїм "автобусом" до Люблина і може нас взяти, коли замовимо місця, але тепер їхати ще не може, бо "не вільно": війська передвигаються. Не було іншого виходу як почекати.

Від того жида повів нас наш господар до "катедри", то є, до тої величавої святині, яка панує над цілим містом і яку ми бачили здалека.

- Тепер, сказав він (розуміється по польськи), підемо до поуніятської катедри...

На звук сих слів в мені живіше забилося серце. Отже тут було наше українське єпископство? І мало навіть таку величаву оселю! А я нічого про се не читав і ніколи не чув. Дивно.

Катедра положена не далеко від ринку. Подвіря катедри велике, камінням вимощене. Високий хрест стоїть на ній. Переходимо попри нього і входимо в колись нашу, тепер польську святиню. Я на вид її нутра став як вкопаний: вона внутрі ще більш величава як зовні. Все в ній величає, від її висоти і простору почавши, на її образах, різьбах, бічних вівтарях, каплицях та органах скінчивши.

Аж такої величавої святині се невеличке місто мабуть ніколи не потребувало: тут мусів бути якийсь більший релігійний центр. Значить, твердження нашого господаря, що се поуніятська катедра, зачинає мені видаватися правдоподібним, хоч я ніколи про се не читав і не чув. Така святиня сміло могла б стояти й у Львові й у Варшаві тай була б прикрасою навіть таких міст, не то малого Красноставу. Цікаво, хто і коли її будував і чийм коштом і кільки вона коштувала? Мій господар нічого про се не знав.

Ліворуч, коли стати обличчям до головного вівтаря, показав нам каптур, також величаву і сказав: "Тут відправляє єпископ".

З дива не можу вийти, оглядаючи ту величаву святиню - в такім малім містечку! А органи її! Грали так гарно, що я з правдивою приємністю заходив до тої святині кожного дня.

І що варт було б ціле те містечко, якби не стало в ній тої святині з її мистецькими скарбами та великими будівлями при ній? Та се, що бачать очі, тільки без порівнання менша

часть її вартости! Бо далеко-далеко більша її моральна вартість...

І про все те я, редактор українських католицьких газет, навіть не чув ніколи. Дивно, дуже дивно. Се м.і. свідоцтво, що в нас ніхто не подбав навіть про спасіння інвентаря того, що колись великим зусиллям збудували наші попередні покоління на нашій землі – і про поширення того списку. А про історію того всего і говорити нема що!

Чи се не одна з причин, задля яких Провидіння Боже зіслало на наш рід червону владу, щоб вона навчила нас полюбити святині свої і релігію свою...

Оглянувши катедру, оглядаємо й її забудування. Се комплекс великих будівель на горі, над рікою. Питаю господаря, хто тут мешкає?.. Військо віднаймає також приватним...

Почуваюся тут іменем своєї Церкви і свого народу як властивий хозяїн, який вперше довідався, що се добро його батьків, неправно забране.

– Чи большевики не перешкоджують відправляти Богослуження в сій святині? Питаю.

– Ні, каже наш господар. Вправді входять сюди, але німці більше безцеремонні. І зачинає описувати. Та я сего справедити не міг.

З катедри пішли ми оглянути другий костел ім(ені) Св. Трійці. Се невеличкий костел, але має гарний і великий цвинтар довкруги, солідно обмурований. При сім костелі є сиротинець. Напроти, через дорогу, видно гарні будівлі господарських шкіл і шпиталь. Словом, малий числом населення Красностав має дуже культурні установи і робить через те як також своїм простором, чистотою вулиць і садами вражіння культурного і здорового міста. Тому люблять в нім осідати емерити.

На цвинтарі коло костела Св.Трійці приступила до інж(енера) Б. якась молода ще пані, дуже скромна і тиха. Показалося, що се його знакома з Варшави, де працювала з ним в одній установі. Вона братаниця одного з відомих польських діячів, що займав високе становище, але тепер вже "не у дел". Вийшла заміж, чоловіка, хоч він хорий, покликано до війська. Немає про нього ніякої вістки. Оставила замкнене помешкання в Варшаві й перебувала з сестрою у родичів в Красноставі. Чоловік сестри також офіцер і вона також не знає, що з ним сталося, і також хотіла б дістатися до Варшави.

На другий день по полудні зайшли ми до них додому. Там було радіо, якого я зачав жадібно слухати, бо сподівався, що

може почую, що діється в Галичині. Була се вже п'ятниця, 6.Х 1939, п'ятий день подорожи.

Ще рано того дня довідалися ми, що большевики уступили з міста і населення зачало грабити великі касарні, рубало на опал і виносило меблі з тих касарень, дерево, вугля, навіть гашене вапно, виважувало стовпи, вкопані в землю на повір'ю тих касарень і т.д. Все те бачив я власними очима, бо вийшов подивитися. Дивно було дивитися особливо на те, як того всего допускалися люди "з товариства", що видно було по їх одягах, панове і пані. Та з другої сторони треба признати й се, що польське правительство, яке від ряду місяців так бундючно поводитися супроти Німеччини, що могло сподіватися вибуху війни, – не подбало про заосмотрення міст навіть у відповідну кількість топлива. Отже населення брало, що бачило. Та й рубало навіть дуже порядні урядові меблі, щоб мати чим зварити страву.

Перед полуднем пішли ми до катедри, а відти до дому родичів вище згаданих пань, де було радіо. Припадок хоче, що трафляю якраз на промову канцлера Гітлера, в якій він а востаннє предкладав мир Англії та Франції.

По полудні 4.30 були ми знов у катедрі на вечірнім Богослуженні. Людей повно. Відправа величава. На тацу кидали обильні жертви, я бачив як навіть двозолотівку дав один. А на дворі дощ. Ідемо знов до пп. С. на радіо й сидимо там до год. 8 веч. Застаємо молодих поляків, що втікали зі Львова, подібно як я. Але ніхто не пізнав мене.

Ідемо до дому. Дощ і темрява. На вулицях ні живої душі. Одно військо уступило, друге ще не ввійшло: влади в місті нема ніякої, бо й місцева "червона міліція" розуміється зникла, частинно втекла з большевиками. В таку пору небезпечно ходити по місті й тому не видно буквально нікого. А дощ січе-січе. Густо-густо. І так понуро йти, що дух запирає. В таку неgodу мені особливо тяжко в грудях: віддишу так не стає, що треба раз-у-раз ставати й відпочивати, хоч дощ не вгаває.

Тяжко мені було того вечера дійти на місце, де я ночував. Я сам собі дивувався, як я міг з таким здоров'ям втікати зі Львова. Та чи лекше мені було б якби так совітська влада засудила мене була приміром на Соловки?

Кожного вечора оповідав я казки дітям нашого господаря й завдавав їм ріжні загадки. Особливо мала донечка їх бистро відгадувала. Навіть трудніші загадки. Здібну дитину породила і виховала українська мати Надя...

Joseph Nazareuk

Joseph Nazareuk
1234 5th Street
New York, N.Y.

Form 604
UNITED STATES OF AMERICA
DEPARTMENT OF LABOR
IMMIGRATION SERVICE
No. 278174
Address: N.Y. 68421

Permit to Reenter the United States

PURSUANT to provisions of section 19 of the Immigration Act of 1954, this permit

is issued to bearer, **JOSEPH NAZAREUK**

an alien previously lawfully admitted to the United States, to reenter the United States, if otherwise admissible, as a nonquota immigrant, and his validity shall expire this 30th day of June, A. D. 1958

The personal description of the bearer is: Age, 43 years; height, 5 feet and 11 inches; weight, 168 pounds; complexion, fair

Place of birth, Poland Identification number, None

Joseph Nazareuk

Issued at Washington, D. C., this 23rd day of June, A. D. 1958

Approved: *[Signature]*
Sam Ford Assistant Secretary of Labor

This permit shall have no effect under the Immigration laws except to show that said alien is returning from a temporary visit abroad, and shall be construed not to be the equivalent of establishing that the alien is so returning.
NOTE.—Any errors or omissions shall render this permit null and void.

Дозвіл на в'їзд О. Назарюка до США, 1927р.

9. Як я передістався через границю.

Ще в моїй молодості, літ тому приблизно 40 вбився мені в тямку один афоризм. Не памятаю, в якій книзі я перечитав його, ні якого автора се висказ, але памятаю зміст того афоризму: "Життя ніколи не буває ні таке добре як ти сподієшся, ні таке зле як ти побоюєшся". Кажучи інакше: ніколи не вгадаєш, що тебе властиво жде.

Я не раз переконувався в правдивості того афоризму, переконався й тепер у справі переходу між областями німців і большевиків. Втікаючи зі Львова, я не раз журився, як я буду переходити ту границю. Роздумував я над тим, як буду наперед розвідувати, де та границя і як її найлекше перейти, в яких місцях і в якій-порі. Та хоч усякі можливості переходили мені через голову, то одна можливість ані в сні мені не приснилася, а саме та, яка в дійсности наступила. Та йдім по порядку.

В суботу 7.X.1939, себто шестого дня моєї утечі зі Львова, коло год. 10.30 рано, сказав нам наш господар, що в місті є вже німці! Річ ясна, що ми втікаючи перед большевиками, відітхнули на ту вістку і таки зараз вийшли з дому, щоб на власні очі переконатися в правдивості тої вістки.

Йдемо. На вулиці зустрігаємо якогось старого, порядно одягненого міщанина, з довгими вусами, вже білими від старости. Хоч не знає нас, а голосно ділиться з нами тою самою вісткою, що в місті є вже німці!.. За хвилину надбігає молода дівчина, літ коло 14, так само незнакома, і так само ділиться з нами голосно вісткою, що в місті є вже німці!..

Було ясно, що населення було до глибини тронуте тим фактом, коли навіть зовсім незнакомі люди говорили нам чужим про це. Всі були тронуті: від старця до дитини.

Як тронуті? Вони не говорили нам про се, але сего можна було додуматися. По чім? А по тім, що на місті відразу появилися люди в лучших одягах, пані в капелюхах замість у хустках як вчєра і т.п. Значить: одна кляса людей раділа з переходу німецького війська, друга ні. Раділа та, що посідала щось, не раділа та, що нічого не мала, нічого не сподівалася мати. Вже по тім одним можна було пізнати, що йшли дві зовсім інакші сили. Та хоч вони так засадично ріжнилися, вони були в згоді між собою: одна з них по умові уступала, друга по умові надходила на її місце⁵⁹).

Признаюся, що мені в глибині серця мого було ніяково, що я не стояв по стороні тих, які нічого не мали, але се був факт. Так, я втівав від сил, що йшли іменем України, хоч я був готов

служити Україні всім серцем своїм, всіми думками і зусиллями своїми – навіть під радянськими правліннями. Лиш за ціну мого життя й того, щоб мене не силувано, вирікатися своєї віри в Бога і приналежності до моєї Церкви. Але якраз того не сподівався я. І тому я втікав та й тепер ішов, щоби власними очима побачити в місті німців. Я був зв'язаний з ними життям своїм і bliщій їм культурою ніж рідним братам своїм, що йшли з-над Дніпра, – під червоним прапором Совітів.

Вийшовши переконалися, чи в місті є німці, дійшли ми до ринку. Ніде не було вже ні одного червоного прапора. Тут і там стояли гуртки людей: ждали на німців. Жиди перелякано виглядали з сіней, але були й такі відважні, що стояли на вулицях і ждали.

Не довго тривало, як загуділи мотоцикли. Дивлюся в той бік: на двох мотоциклях надіхало 6 німецьких жовнів в елегантних синявих одностроях, як з ігли. На кожному з мотоциклів сиділи 3 жовніри. Один мотоцикль їхав за другим, не поруч себе. Ті три німці, що їхали на першій мотоциклі, мали з собою якийсь спеціальний кулемет. Він мав довгу вузьку цівку і був подібний до польської протилетунської гарматки.

Оба мотоцикли скоро облетіли цілий ринок і вбігли в одну з бічних вулиць. Зібране на ринку населення, що стояло групами, не підносило ніяких окликів, поводитися увесь час спокійно. А ми, два втікачі з-під Совітів, ще раз свobodно відітхнули: життя наше було забезпечене.

Таким чином опинився я за границею німецької області, хоч не переходив границю. І через думку мені перед тим не перейшло, що можна не переходити границі й опинився поза нею.

Того ж дня в полудне мав я нагоду почути через львівське радіо про "вибори в Західній Україні"⁶⁰).

Вечером був я знов на молебні в катедрі.

А потому слухав я знов радія з Будапешту, не то нашою, не то російською мовою: про мистецьку вартість старих церков на Закарпатті. Виклад був гарно оброблений і цікавий та перенятий очевидно любовю до того предмету.

Того ж дня заплатили ми по 10 зл. від особи за їзду до Люблина, куди мали вибратися на другий день.

10. До Люблина!

Була неділя, 8.X.1939, семий день моєї подорожи, год. 7.30 рано. Ми дали 10 злотих дітям наших господарів на зошити

і розпрощалися з тою родиною, що мабуть одна з останніх асимілюватиме нашу землю і нарід наш. Відти пішли ми до чисто польської родини С-х, бо з нами мали їхати дві висше згадані пані й перед їх мав заїхати жидівський "автобус".

Приходимо. Старенькі родичі (батько й мати) тих пань просять нас занятися їх дітьми в дорозі.

Було трохи по сьомій год. рано, коли перед дім заїхав "автобус". Стара деревляна буда, подібна до тих, що в них колись почту возили. Виглядала смішно, але була солідно збудована. В усякому разі були ми в ній забезпечені від дощу і снігу, на який заносилося, бо було порядно холодно. Тільки тісно було в тій буді так, що крий Господи! Ногою не можна було рушити. 18 осіб вспів у ту буду впхати проворний жид. І сам взявся повозити, хоч мав типово жидівський вигляд і ще до того довгу бороду: не боявся німців, які прецінь мусіли якраз сего дня їхати масово.

Я запитав його, чи німці перепускають людей в тім напрямі.

- Перепускають, перепускають! Вже вчера поїхав наш.

Дивно скоро збирає всякі вісти жидівське племя. Се дійсний сейсмограф між народами.

Наш вегікул* рушився з місця і зачав посуватися несподівано скоро як на такий тягар.

Біля мене сиділа якась елегантна молода полька, поставна і добре збудована, гарна з обличча, словом: взірцевий примірник своєї раси. Біля неї сидів її чоловік, літ коло 45, худий і дуже нервовий, оприскливо відносився до неї, але вона мимо того в весь час була привітна для нього. Вона раз-у-раз говорила, що війну видумав ідіот. Се іритувало її чоловіка, вкінці зіритувало й мене. Я не видержав і сказав:

- "Пані помиляються. Передо всім війни ніхто не "видумав". Се один із споконвічних законів природи, створеної Богом. Війна все була і є у всіх областях життя: на землі, у воді і в воздуху. Без війни життя виродилось би. Німці в однім із своїх країв винищили яструбів і потому мусіли спроваджувати, бо спаршивіли заяці, куропатви і т.д. Тут про ідіотизм рішучо не можна говорити. Що війна може бути нещастям, се інша річ".

- A widzisz, a widzisz, сказав до неї чоловік з сатисфакцією.

Вже в Варшаві, переглядаючи виїмки з промов Віктора Гіго, знаходжу місце, яке уважаю вказаним навести:

* Вегікул (пол.) - віз, бричка і т.д. (Упоряд.)

"Я з тих, які думають, що війна часто гарна. З тої висшої точки погляду, з якої бачимо всю історію як одну групу і всю філософію як одну ідею, битви не представляються більше як рани завдані людству таж, як борозди орки не рани завдані землі. От уже п'ять тисяч літ як всякі жнива попереджені плугом і всяка цивілізація війною".

Наш "диліжанс" посувався скоро й часто минав інші вози, що їхали в тім самім напрямі. Пару разів мусів ставати, бо з противної сторони насували кольони великих німецьких самоходів та відділів німецького війська: воно здержувало наш "вегікул" наказом аж до перемаршу. Се було лучше для війська, але й для нас, бо при обопільнім руху в обидві сторони могло лучитися нещастя. Німецькі жовніри були добре одягнені й добре обуті. З ними їхали кухні. Майже всі добродушно й весело сміялися на вид "моторизації", яку представляв наш тарантас. Було се вправді міцне, але якесь передпотопове чудернацьке пудло, щільно збите з грубих дощок і помальоване також чудернацькою фарбою: не то бурою, не то цеглястою, не то жовтою, не то цинамоновою. Й отвиралося те пудло також чудернацьким способом: ззовні трудно було б подуматися, де двері, хоч вони були з обидвох сторін, по боках з середини були міцні залізні защіпки. Німецькі жовніри кілька раз стукали до того пудла й треба їм було отвирати його. Вони шукали військових коців (ліжників), які публіка мала від польського війська. Давали за них посвідки на готових друкованих формулярах, дописуючи імя предмету, який брали, дату, підпис. Коли хто з публіки вмів по німецьки й казав, що йому студено без коца, жовнір звичайно відповідав: "Ви в своїм краю, а ми в чужім", або "Ви переїдете і будете в дома, а ми цілу зиму будемо в чужині". Се вияснювання робило добре вражіння. Інших військових предметів не забирали, як наплечників, менажок на харч, бляшаних фляшок і т.п., хоч бачили. Поводилися чемно й навіть ревізія була зглядна, значить: не казали виходити з воза і не шукали самі за ліжниками, тільки вірили на слово. Можна було укрити перед ними військові ліжники, але маю вражіння, що ніхто не укрит: мали респект перед німецьким військом.

Таких ревізій було кілька і забрали пару військових ліжників.

Ще в Красноставі говорили нам, що таке діється по дорозі, але представляли се в переборщеній формі. А саме оповідали,

* З промови В.Гіга при вступі в академію, 4.VI. 1841. (Прим. авт.) (Звірено за: Гюго В. Собрание сочинений в 15-ти т. - Т. 156. - М., 1956. - С.15. Упоряд.).

що крім ліжників німці забирають також бритви й сцизорики, рахуючи се до "зброї". Я сам мав дві бритви й поховав їх як міг лучше. Але ніякі німці не відбирали в нас бритв, ні взагалі не шукали за "острими предметами", ні за зброєю не питали.

Доц сік майже без уговку ї студено було, особливо в руки (я не взяв рукавиць з дому) та в ноги. Раз наш тарантас задержався і стояв добру "хвилину", бо загубився один з пасажирів, мабуть спілунник або скорше другий візник жида, власника нашого "вегікулу". Жебровський називався. Нарешті Жебровський найшовся і виліз на своє місце та й "вегікул" покотився далі, постійно викликаючи усміх на обличчах також менших німецьких відділів, які минали нас. Малі відділи й авта не затримували нас, тільки більші кольони.

Мені весь час було жалко, що я не був на Богослуженні у величавій катедрі в Красноставі в неділю, та годі було: треба було користати з можливости свобідної їзди дальше, без ніяких перепусток, бо якби завели перепустки, то прийшлося б довго ждати.

Здовж шляху зустрічали ми безліч порозбиваних польських авт і автобусів, гармат й амуніційних возів та впавших коней. Деякі лежали навіть на шляхах і воздух дуже воняв від них на далекий просторі. "Лежить наше добро змарноване, яке витягли з нас немилосердними податками", говорили поляки в нашім возі. Крім нас двох і жида візника, їхали мабуть самі поляки.

Тут і там видніли при шляху свіжі могилки. На деяких були хрести. Німецькі могили були солідніші, також хрести на них були більші і мали виразніше виписані імена погибших.

Країна робить вражіння менше густо заселеної, ніж наша Галичина.

Була год. 2 по полудні, коли ми доїхали до Люблина і з радістю витягнули з воза наші закачанілі ноги.

11. Вражіння з Люблина.

Чорні згарища і мокро під ногами і маси людей перевалюються вулицями, бо неділя. Між людьми велике число німецьких офіцірів і жовнірів в синяво-сірих одностроях. Ось Люблин. Але між тими першими вражіннями мабуть найсильніше – про вагу людського слова. Се й одна з найбільших наук подорожі, як наймати підводи. А саме все треба застеречи собі, що власник воза має довести до якогось пригожого місця, нпр. 1) до міста або до найблишого села,

далі за тим містом, де легше знайти підводу, 2) до залізничного двірця, щоб розпитати, які найблищі полування і відти до готелю. На такі услівя візник звичайно легко годиться при заключуванні умови, а саме тому, бо боїться, що інакше клієнти возьмуть собі іншу підводу. Коли ж його при кінці подорожі просити, щоб підвіз трошки далі, а такої умови нема, тоді він хоче нових грошей, а буває, що взагалі про те й говорити не хоче: стає на краю міста і кінець.

Таке було і з нами. Щойно по довшій сварці жид згодився почекаати, заки два панове вернулися з двірця і сказали, що наразі нема поїзду в напрямі Варшави. І ми підїхали ще в місто, де прийшлося ждати знов три дні.

Друга важна річ, яку треба собі пригадати ще перед вїздом у місто, се те, чи чоловік не має в нім можливости знайти знакомих або близьких собі людей, нпр., при своїй церкві чи світській організації. Коли заздалегіть того не зробиться, тоді – особливо осінною порою – втома буває така велика, що забувається все, увага відвернена в інший бік і чоловік ходить весь час між чужими, хоч міг би знайти своїх місцевих людей, які поінформували б його докладно про все потрібне.

Таке лучилося й мені. В Люблині був я перед літами, але щойно виїхавши з того міста, пригадав я собі, що там є прецінь українська греко-католицька Церква, при вул. Зеленої 3, в якій я навіть був... А я так був перезяб і так утомився, що три дні сидів у готелі й думав, що в сім місті не маю можности зїтися з кимсь близьким.

Нас четверо, я, інж(енер) Б. і дві згадані висше польки вирішили згідно, що наперед треба піти до німецької команди, бо коли треба перепусток на дальшу їзду, то лучше ще захопити німців при урядуванні. Цікаво, що розмова про перепустки виринула між нами якось само собою, хоч ми від нікого не чули що треба їх, а навпаки говорилося, що не треба.

Питаю перших стрічних німецьких жовнірів, де їх команда. Показують напрям, але вулиці не знають. Кажуть лиш, що "то недалеко".

Справді, командатура приміщена в льокалі б(увшого) воевідства, при гарній площі Люблинської унії. Перед нею великий, дуже гарний парк. А по другім боці вулиці – страшно знищені камяниці: сторчать величезні, чорні згарища й попелища як свідоцтва, що правителі Польщі не вдумувалися в науку Спасителя, який сказав:

"Або котрий цар, що має йти звести війну проти другого царя, не усяде вперед і не роздумає, чи може з десятима тисячами стати проти того, що йде на нього з двацятьма

тисячами? Інакше, коли ще той далеко, пішле посольство і попросить о мир?"

А перед сею війною був такий парадокс, що мир предкладав сильніший і не двічі сильніший, а многократно сильніший, та слабший предложення не приняв: бо хотів його покарати Бог⁶¹).

Підходимо до німецької командатури. Народу, що хоче їхати даліше, товпиться так багато, але на дверях виразно написано, що сьогодні не видається вже дозволів. Значить, ми довідалися вже напевно, що дозволів треба але що сьогодні їх не достанемо. Отже треба шукати ночлігу. Тут уже можна йти до готелю спати, бо нема місцевої "червоної міліції". Вступаємо до першого готелю, який зустрічаємо, бо хочемо відпочати. "Польонія", при вул. Перацкого. Є гарний покій, але хочуть 10 зл. Що ж, на двох, по 5 зл., можна видержати. Пані беруть інший. Наш покій ч.1, великий, на I поверсі, з мосяжними ліжками, з квітами й бальконом. Культура! Не бачили ми такої ще як у Львові.

Умилися ми, відпочали й пішли шукати щось зїсти. Мій товариш знав Люблин і завів мене до якоїсь маленької їдальні при вул. Нарутовича 22, в партері, де ми зїли разом обід і вечерю, бо було вже темно. Той наш пир виглядав так: мій товариш, хорий на шлунок (мабуть від надмірного курення тютюну), випив тільки дві склянки чаю і зїв кілька тісточок. Я дістав малий кусок телячї печені, випив склянку чаю і зїв 2 тісточка та заплатив за це 2 зл. 10 сотиків. Як на военний час, зовсім недорого. Видно вже німецький догляд над тим. Склянка чаю була виїмково велика і горяча, отже я розігрівся і лучший гумор вступив в чоловіка.

Ми чомусь забули чи шкодували грошей, щоб казати затопити в печі в нашій кімнаті (по 60 сотиків від особи коштувало б), отже спати було "зимновато". Але якось перешпали.

Буджуса рано 9.X.1939, понеділок, 8-й день моєї утечі. Год. 6.30: дивлюся, а через вікно видно - перший сніг... Паде з дощем і бе по шибях вікон. Господи! Тож тепер прикро і тяжко йти розмоклими стежками і пільними дорогами тим, що з розбитої польської армії вертаються до домів своїх або тим, що втікають. Якраз тоді, коли тій польській армії придався б був дощ, бо спиняв би був скоре посування німецької армії, була ввесь час прекрасна погода. А якраз тепер, коли побитій армії придалася б погода, січе сніг з дощем і то передвчасний. Дивне. Та хто з польської суспільности мав відвагу, прилюдно запротестувати проти страшних надужить і знущань над національними меншинами, яким колись приречено дати автономію: під тим

услівам землі тих меншин дісталися Польщі⁶²)... Тепер уже поляки не годні дати нам автономії навіть якби хотіли. Але можна сумніватися, чи й тепер хотіли б: ще надіються на те, що перемога їх союзників дасть їм можливість відзискати се і – можливість докінчити плян асимілювання меншин.

А сніг з дощем січе й січе по шибих вікон. А нещасні товпи розбитого війська та втікачі трясуться десь від студені. Багато між ними ранених і без гроша при душі. Кара Божа досягла всю суспільність, з якої не підіймався спротив проти внету над ближніми.

Поснідавши за 1 зл. в якійсь молочарні пішли ми передовсім до німецької командантури, довідатися, коли сьогодні видаватимуть дозволи на дальшу їзду. А така маса людей стоїть у черзі та жде, що очевидно нема мови про те, щоб і ми сьогодні дістали дозвіл: бо видають тільки по 300 дозволів на день. На двірці ждуть уже й без того такі маси людей цілими днями, що й тих 300 дозволів забагато: просто залізниця не може змістити тих мас утікачів і поворотців.

Що робити? Вертаюся до готелю. А мій товариш ще пішов нипати по місті за знакомими.

Була год. 9 рано, як він вернувся з міста із дуже радісним обличчям каже: "Німці оповістили, що вільно їхати куди хто хоче!" Я зірвався з радости на рівні ноги, бо се означало увільнення нас від вичікування на дощи може й кілька днів заки дістали б дозвіл. А коли потому дістали б місце в залізниці, Бог один знає. Отже відпало бодай те перше вичікування. Ми дуже хвалили німців за їх розум, бо справді, пощо тої бюрократії з дозволами в такім нещастю? Атже коли ходить про зменшення натовпу на залізниці, то там можна поставити сторожу: не всі ж вертаються додому залізницею, більше йде пішки і їде возами.

Обідали ми сим разом у "Школі домашнього господарства" при вул. Хмельній ч. 1 за 1.50 зл. плюс 30 сотиків за компот. Обід був обильний і не зле зварений: зупа, якесь мясо з бульбою й бурачками і компот (окремо).

Переспавшись, постановив я піти шукати авта або іншого "вегікулу", бо було ясно, що тільки якимсь дивним випадком можна дістатися до залізниці. Там задля великої маси народу, який уже довго жде, не допускають навіть до двірця, не то до поїздів.

Інж(енер) Б. не хотів іти зі мною, бо казав, що се безвиглядна річ шукати тепер авта або воза. Але згодилися йти разом зі мною обі пані. І ми пішли. По дорозі молодша й сильніша сказала: що зажде на нас в костелі, здається Св. Духа, до якого вступила. А старша і слабша згодилася йти дальше. Жінки все необчислимі.

Ви мабуть не були при вул. Ковальській ч. 8 в Любліні, де нам порадив хтось шукати заїздного дому візників... Коли хочете бачити образ тяжкої нужди, то зайдіть туди, але в такий дощ, в який ми туди йшли. Дощ сік без уговку, не дуже великий, але такий влізливий і такий густий, як би хто величезною мокрою плахтою покривав усе довкруги й обвивав нас нею. Було темно, студено і ховзько під ногами. Тільки де-не-де миготіли тоненькі свічечки з жидівських крамниць. Холод доскулював мені такий, що побачивши світельце в якимсь крамику з теплими шапками, рішився я купити собі таку шапку (кашкет), а свій віденський капелюх фірми Гікела сховати. Вступаємо до крамниці. Там аж тісно від людей! Але по якимсь часі зачали й нас обслуговувати. Тільки кожда шапка затісна на мене. Нарешті знайшли якусь напівтісну і зачали її розбивати на якимсь приладі. Довго розтягали її. Вкінці купив я той теплий кашкет за 6 зл. і був бодай тим задоволений.

Ідемо даліше в ховзьку ніч і темряву. Влізливий дощ уже перемочив мої нові, тяжкі, "гірські" черевики на грубих подешвах. Чую, як робиться в них мокро, хоч ніде нема дірки в них. А що тепер мусить діятися з тими бідними людьми, які мають подертий обув і може ще до того поранені ноги! Як же багато мусить бути таких...

О, як слушно молимося: "От повітря, глаза, огня і войны сохрани нас, Господи!.."

А прецінь війна буває потрібна. Кожда визвольна війна потрібна. Се ясне й безсумнівне.

Ідемо даліше, ховзаючись, перемоклі. Я вже так утомився, що мушу частенько спочивати. Нарешті доходимо до своєї цілі. А там – ніякого візника ні сліду. Стукаємо до різних дверей серед темряви. Вкінці виходить якась жидівка і вислухавши нас, радить нам іти на вул. Броварну 2.

Щож, треба спробувати і там. Дощ не устає ні на мить. Такий густий, як та темрява, що нас обіймає довкруги. А під ногами все більше ховзько, а в черевиках все більше мокро. Чую як слабну. Приходить на думку, що все терплять ті, які для загального добра ризикують.

Втома моя робиться така, що побачивши по дорозі якийсь нужденний крамик з содовою водою, ступаю напитися, хоч серед проймаючої студені зовсім не хочу содової води. Просто хочу постояти бодай хвилюку під дахом. Кажу собі дати содової води з соком. У крамниці крім нас є ще якийсь гість, жид. Він замітив, що в склянній посудині з малиновим соком пливає якийсь здохлий дерган і сказав се. Власничка крамику сейчас витягнула. Гість каже, що того соку не пив би. А я мав уже налиту склянку води з тим соком і кажу нарочно голосно:

"Тепер війна, годі бавитися". Жидівка з вдячністю подивилася на мене.

Ми вдалися в розмову з нею, розуміється, про те, що нас під ту пору найбільше обходило, себто про шлях на Варшаву і про життя в Варшаві. Була досить добре поінформована: залізниця йде але з перервами, бо тор не всюди ще направлений, і дуже забита людьми, та дворець не пускають, люди ждуть днями й ночами; в Варшаві велике знищення і страшна дорожнеча.

Відти пішли ми ще на Броварну 2. Темно, ховзько, студено, мокро, увесь час дощ – і бруд, болото, сміття. Як тільки десь блисне ліхтарка чи свічка, кидаються в очі такі верстви бруду, такі обдрапані стіни, що мимохіть приходить на думку: аж мабуть німці зроблять тут лад і порядок. Ми відітхнули, коли крайно втомлені знов вийшли на головну вулицю, де було трохи постійного світла. Тут побачили ми, що німецьке військo було добре заосмотрено також на дощову пору: навіть прості жовніри мали гумові плащі з пелеринами. Йшли цілі відділи вбрані в такі гумові плащі.

Вечеру за 1.50 зл., зовсім добру, зів я в маленькій молочарні при вул. Перацкого 3, таки зараз поруч свого готелю.

Розуміється, моя прогулька в пошукуванні авта або воза мала тільки той наслідок, що вже того ж вечера почув я досить сильну горячку і зачав кашляти. Чувся таки дуже недобре. На щастя мав я з собою аспіріну, куплену ще у Львові, в нашій аптиці Терлецького. Я зажив 2 порошки і рано чувся трохи краще але не дуже. Коли мій товариш інж(енер) Б. запитав мене: "А що? Не казав я що шкода йти шукати?" – я відповів: "Се не аргумент, бо хто зовсім не шукає, той напевно не знайде, а хто шукає, той може не знайти, а може знайти".

Вівторок 10.X.1939, в девятий день моєї подорожи, лежав я в готелі аж до год. 10, бо дуже кашляв. Потому пішов я до тої молочарні, де вчера зів вечеру, але рано за голий чай з куском хліба заплатив я 90 сот. На сніданні були 4 німецькі офіцери. Вони не могли порозумітися зі служницею в справі заплати за снідання і я поміг їм. Вивязалася розмова, в якій я запитав їх м.і., чи не потребують перекладчика. Відповіли, що мають своїх. Говорили чемно й відказували тільки на жидів.

Йду до голяра. Треба було трохи почекати. Газет нема ніяких, отже прислухаюся розмовам. Господар голярні нарікає на управу міста, що дорого бере за газ. "Як тільки німці взяли під свою управу електрику, каже, зараз опустили ціну. Коби ще взяли газ і воду під свій заряд!" На те відзивається якийсь старий, сивий уже пан, добре одягнений:

- Тепер уже бачимо, хто нами правив і в центрі. Правительство то була група драбуг і розпусників, які те тільки й робили, що розводилися, до війни не приготувалися як слід, а як війна вибухла, забрали золото і втекли, взиваючи нарід до дальшого, вже безцільного опору.

Ніхто з присутніх не спротивився тій характеристиці.

Мабуть ніхто так не вміє поінформувати про ціле місто, коли воно мале, як голяр, а про значну його часть, коли воно велике. Голяр знає й про околицю, бо й околичні люди, що приходять до міста, бриються в голярнях. Знаючи се віддавна, запитав я голяра, чи не знає, що сталося з селом Немце коло Люблина, чи не згоріло воно? Розуміється знав: не згоріло. А чи граф Станислав Лось⁶³⁾ вдома? Того не знав, але зате поручив мені піти до кравця, який якраз тепер їздив туди, бо робить одяг п. Будному, братові пані графині. І показав мені по другім боці вулиці помешкання того кравця.

Я пішов туди, бо хотів довідатися, чи вдома граф Лось, з яким я літами листувався і якому в листах не раз писав, що неполагодження української справи так щоб українці мали що стратити в Польщі, мусить довести до спаралізування польської держави і здеморалізування її апарату та при першім напорі вона завалиться, а тоді хтось інший упорядкує тут національні відносини. Се доказував я ріжними способами. Отже тепер хотів я поговорити з тим чоловіком, що вмів дивитися на світ, але на жаль не мав впливу в правлячих кругах Польщі, як утратила той вплив взагалі вся польська аристократія.

Кравець підтвердив слова голяра, що недавно їздив до села гр(афа) Лося, згл(ядно) його жінки, але не знав, чи гр(аф) Лось тепер буде вдома. Ходив я ще по їх інформаціям до адміністратора кам'яниці графині Л(осьової) при Нарутовича 25, але не застав його вдома. А видавати гроші на фякра без певности, чи застану вдома гр(афа) Лося, я не міг.

Вкінці ми вирішили спробувати на другий день рано дістатися на залізничний дворець і до поїзду. Отже в само полудне інж(енер) Б. пішов до Орбісу купити білети з Люблина до Дембліна (і купив по 4 зл.), а я пішов на обід. Під ногами було сухо, але сніжок дальше потрясав. Який же вчасний сніг сего року! Падав ціле пополудне.

На обіді була якась енергійна пані з сином гімназистом: верталась з утечі. Очевидно дідичка, до чого й призналася. Оповідала страшні річи про дорожнечу в Варшаві, про брак помешкань, води, світла, газу і т.п. Казала, що була в двірці але не могла дотиснутись навіть до перону, не то до поїзду. Тому постановила перечекати в готелі ще пару днів, заки минеться найбільшій натовп на залізниці, а як не минеться,

то їхати автом або возом. Предкладала, спільними силами знайти й наймити авто або підводу. Я відповів їй, що авто напевно не знайдемо, а щодо воза, то се можливе, але дуже дороге. Зрештою ми вже рішилися спробувати їхати залізницею.

З розмови з тою панею набрав я вражіння, що одна з тих пань, які їхали з нами, не встигне добитися до поїзду, бо заслаба. Се й сказав я мому товаришові й додав, щоб він, як старий знакомий тих пань, порадив їм, щоб одна з них вернулася до дому родичів у Красноставі, а друга, коли доконче схоче їхати, взяла з собою лише такий клунок, який сама зможе нести: бо може прийдеться йти й пішки. Я ледви свій клунок можу нести і то недовго, а інж(енер) Б. мав свою тяжку валізку і ще до того скіряну теку, повну то харчів, то інших дрібниць, потрібних в дорозі.

Він відмовився від тої делікатної місії. Та я обстоював, що раз ми на просьбу батька й мами тих пань згодилися зайнятися ними в часі подорожі, то маємо тепер обовязок совісно порадити їм, що уважаємо вказаним, бо інакше вони в найлучшій разі можуть утратити по дорозі свої річи, яких не зможуть нести, а слабша з них і решту свого здоровля. Коли ж мій товариш дальше відмовлявся від тої місії, рішив я піти до них і сказати їм виразно свою думку про ситуацію.

Я пішов до них, покликався на розмову з висше згаданою панею про те, що діється на двірці, сказав їм, що можуть і самі з нею поговорити, бо вона мешкає в сім готелі, та радив щоб або обидві верталися додому, або щонайменше одна з них слабша, яка до того має ще обовязок виховати свою дитину: родичі старі, чоловік Бог знає де, отже хто займеться тою дитиною? Вона далася переконати, що лучше вертатися до Красноставу. Друга рішилася таки їхати до Варшави. Тоді я порадив їй дати сестрі всі злишні річи й оставити собі лише такий клуночок, який зможе нести йдучи пішки.

Вечером інж(енер) Б. зачав мене розпитувати про діяльність Преосв(ященства) Григорія Хомишина, закидаючи Владиці дві річи: 1) обстоювання безженности духовенства, 2) оповіщення відомого розпорядку про участь священників у світських організаціях. По дискусії інж(енер) Б. признав, що Владика Григорій має повну рацію в першій справі (целібату), а в другій справі не признав йому слушности. Дискусія протягалася довго і стала така заїла, що ми трохи не розсварилися. Я потому сам дивувався собі, що в моїх літах можу так завзято дискутувати, хоч знаю, що дискусію треба вести по можности лагідно, бо коли так не переконається другого, то завзятістю тим менше. Та нелегка то річ опанувати свій темперамент, хоч треба!

Роздразнений тою дискусією та й ще кашляючи мав я сю ніч дуже неспокійну. Будився я раз в год. 1, раз у 2-ій, раз в 3-ій над раном, а оскільки й не будився, то радше дрімав ніж спав. І весь час було мені дуже студено в одну ногу. Та мимо всіх невигод дала мені їх дивна рука Господня лиш тільки, кілько я їх міг витримувати. Се було очевидне.

Коли ми стали рано, крізь вікно видно було цілком зимовий краєвид з тим дивним додатком, що білий сніг пок-рив ще не зів'ялу зелень садів і червоні як кров квіти, що цвіли на балконі нашої готелевої кімнати.

Поїзд мав відіхати в год. 8 рано, отже ми вийшли з готелю в год. 6. Рзуміється, передовсім показалося, що пані, яка рішалася їхати з нами, взяла значно більше річей, ніж могла сама нести. Инж(енер) Б., котрий весь час говорив мені, що ані пальцем не рушить, коли вона не послухає ради, щоб не брати більше річей, взяв крім своєї ще й її валізу, бо фякра не було. Справді не знаю, як той невеличкий, худий чоловік, який ще до того мало їв, бо хорує на шлунок, міг двигати дві тяжкі валізи. Але двигав.

На щастя по дорозі зустріли ми фякра, який за 3 зл. довів нас до залізничного двірця.

Перед двірцем стояла товпа збідованого народу – було зовсім так, як оповідала мені згадана дідичка в ресторані: німецькі жовніри не пускали до середини нікого, виясняючи людям, що поїзд не годен забрати і тих, які вже є на пероні. Надармо ми показували наші білети їзди. Не було іншої ради як відійти. І ми вже відійшли та рішилися вертатися до готелю (де застерегли собі кімнату до 6 год. вечора), але відходячи, зауважили ми, як ряд людей перелазив досить високий мур, щоб дістатися боком на перон. За їх прикладом пішли і ми поспішно, спільними силами пересадивши себе і свої клунки. І тут розпочалася може найбільш оригінальна або незвичайна часть нашої їзди. Зараз за муром праворуч був якийсь залізничний мешканий будинок, а зараз ліворуч був типовий залізничний виходок, запущений і нечистий. Із-за напіввідхилених дверей того виходка побачив я напрасне кивання руки до нас і за хвилинку обличча якогось чоловіка, що мало напружений вираз. Ми підійшли до нього, а він сказав: "Скоренько сховайтеся тут, бо по пероні ходить німецька сторожа. Вона якраз має надійти в сей бік і якби побачила вас, то всіх нас відси вижене – і пропала наша їзда!"

Рзуміється, не було іншого виходу, як вертатися назад через мур, або сховатися в виходку. Ми всі троє вибрали друге. Виходок був невеличкий і вже були в нім три мужчини. А тут іще нас троє та й з річами. Але що було робити? Я переходом через мур так утомився, що другий раз уже просто

не міг би перелізти. Тай не хотів я відлучитися, а мої товариші подорожі рішилися їхати за всяку ціну. Отже ми сховалися в виходку.

Легко то сказати "сховалися", але не легко було там видержати. Поминаю вже воздух, який там панував, бо в часі студені й дощу тяжку атмосферу можна лекше видержати, ніж в часі спеки і погоди. Гірше було з тим, що було проймаюче студено і під ногами дуже мокро. Не довго тривало, як я мав вражіння, що подешви черевиків розлазяться. Я стукав черевиком до черевика й перебирав пальцями, та згодом перестав відчувати, що взагалі маю якісь пальці в ногах. Але найгірший з усього був страх: ми всі побоювалися, що нас відкриють і викриють "з соромом і сміхом" та що даремні будуть, всі наші своєрідні зусилля і терпіння, щоб дістатися до поїзду. Той страх кріпшав між нами за кожним відгомоном кроків. Один другого напминав, щоб не виглядати, бо се може звернути увагу на нас. Але що буде, як який жовнір знайде сюди просто задля своєї потреби? Га, тоді вже не викрутимося.

— Хто знає, бо можемо сказати, що тут завізно й оден на другого жде.

— А клунки?

— Ну а деж маємо подіти клунки?

Час минав, а вийти з укриття було небезпечно. Та коли зачало ставати студеніше й пальці ніг завсім заклякли, один з нас рішився на небезпеку вийти з кривки й оглянути перон та повідомити інших, чи не можна б уже одинцем перекрастися до поїзду, що стояв уже довго. Той чоловік мав кашкет подібний до того, який носять залізничники, отже якби трафив на менше опитну німецьку сторожу, то міг би дійсно перейти як один з залізничної прислуги.

Коли він виходив, ми всі щиро бажали успіху його "виправі". Досить довго не вертався. За той час два інші панове, яких ми застали, оповідали нам дещо про нього: був се чоловік уже досвідчений в таких справах, як перекрастися, бо в часі великої війни втікав і втік з Сибіру, потому знов утікав з якогось табору полонених, а тепер недавно висмикнувся з рук большевикам, ну й на терені занятім німцями добився вже сюди. Все йому вдавалися такі підприємства, вдається правдоподібно й отсе.

І вдалося. Якраз у хвилі коли я зачав думати чи не плюнути на замір дістатися до поїзду й не вернутися до готелю, бо стояти довше на мокрих плитках й розмоклих черевиках ставало нестерпно прикро. А той вертається й каже:

— Гадаю, що можна одинцем виходити. Тільки не розглядатися й не вагатися, а йти просто до поїзду. Зловлять

то зловлять. Я піду перший, а по кількох мінутах нехай може йде пані, потому знов хтось і т.д.

Пішов. Наслухаємо з напруженням. Не чути ніякого крику, значить: дістався до поїзду.

За ним перша пішла пані. Так само тихо. Значить, перейшла.

За кілька мінут пішли ті два панове, що ми їх застали з тим першим, розуміється пішли одинцем. Також тихо. Черга на мене. Виходжу зі страхом, бо ануж якраз тепер сторожа звернеться в сей бік перону?... Вона справді була тут, але вже перейшла й була обличчам звернена до кінця поїзду. Я скоро дійшов до довгого ряду тягарових вагонів. Допав до найблищого. Свій клунок кинув я до нутра, але зі мною самим було тяжше; бо важу багато. Перший залізничник, що подав мені руку, не втримав мого тягару і я знов опинився на землі – сим разом з великим страхом, бо це могло звернути увагу сторожі, навіть коли вона була досить далеко. Пробую дістатися вдруге: при допомозі інших пощастило. Я впхався в найтемніший кут вагону, щоб евентуальна котроля не замітила, що я незалізничник, - відітхнув.

Відсапавшись, почав я розглядатися. Вагон був уже майже повний. Сильно переважали залізничники, але були й цивільні, навіть дві чи три жінки, між ними й наша. Їх також "припрятали" в кут, хоч інші говорили, що як німецькі жовніри робили б якісь заміти, то скажеться їм що се жінки чи сестри залізничників. Але мимо того "припрятано" їх.

Між "цивілями" трохи з боку запримітив я й того, що втікав з Сибіру й сюди примістив нам дорогу. Я зачав йому докладно приглядатися. Виглядав справді як чоловік немов створений до щасливого втікання: середнього зросту, ні за малий, ні за великий, з обличчам неповорушним, як кам'яна подоба (що відвертало від нього підозріння у шпіонажі, бо не розглядався) і не мов строго діловим, але задуманим. Хто подивився, на нього, мусів мати вражіння, що сей чоловік якраз тут і повинен бути. Була просто сатисфакція, дивитися на нього, такий у нім був спокій. Такого ні розстрілювати, ні навіть арештувати – просто ніяково. Мовляв, чого хочеш в чоловіка? Та й спиняти його також нема як: бо людина такого ділового вигляду чей же йде очевидно за ділом. Так він і перейшов значну часть земної кулі, все тікаючи і все йому вдавалося.

Придивившись йому, почав я розглядати й інші людські обличча. Головна турбота була, як дістатися до дому, а потому вже справа емеритур, дальшого заняття і т.п. Була, розуміється, і критика власного уряду, але не така гостра, як у селян та інтелігентів. Харчі при собі мали: залізничники це

народ спритний. Був і хліб і молоко, було і мясо і смалець, був і тютюнець.

Минула година 8, поїзд не рухався.

Пів до девятої: стоїть. Дев'ята: чути голоси: "контроля йде!" Справді, в тісно людьми набитий вагон впахується з трудом німецький жовнір, і чути його крик: "Чи є тут жида?" Я сам зауважив, два жидівські обличчя, але розуміється ніхто не признається, що він жид. "Отже ніхто добровільно не зголошується, що він жид?!" - питає жовнір напів обурений. Присутні, з яких дехто знає німецьку мову, відповідають йому з гумором, що вони залізничники і т.п.

Год. 9.15: поїзд рушив і на год. 1 був у Дембліні.

Нелегка була дорога й досі, а тут зачалася ще тяжша.

12. Перший нічліг в селянській хаті.

Залізничний двірець в Дембліні дуже обширний, але як будівля цілком примітивний і знищений. На торах стоять порозбивані вагони. Дощ то накрапає, то січе. Під ногами мокро. Розуміється, ніякого буфету, ні ресторану. Навіть чаю нема де напитися - на такій величезній стації. Треба просто подивляти цілковитий брак організаційного змісту тих людей, що тут живуть: адже за звичайну гарячу воду з липовим цвітом можна б тут заробити гарний гріш, але нікому й не сниться, подумати про це! Яка може бути власлива причина такого браку ініціативи? Мабуть в уряді, який витискав останні соки з кожного підприємства: отже люди так-тим були настрашені, що навіть коли того уряду не стало, ще бояться проявити яку небудь ініціативу.

Поїзд став, маса людей вилилася з нього як лявіна - і блукає по тім нещаснім, розмоклім двірці, де навіть чаю не можна напитися. Чи і коли і куди піде який поїзд, ніхто не знає, ні залізничники, ні німецькі офіцери, яких досить ходить по пероні. Люди купами облягають то одного з них, то другого, й випитують, але ті також нічого певного сказати не можуть. Може завтра поїде поїзд?

Ждати тут на таким розбитім двірці, де тільки вітер свище, до приемности не належить. Пробуємо годити підводу: є селяни на двірці, одягнені "з вашеця"* , але хочуть сум, що навіть зложитися на такі гроші кільком очевидно трудно. Дехто з залізничників рішається іти пішки до найблищого села Рокітні, але ніхто не знає докладно, як се задалеко. Одні кажуть, що 7 км, другі, що 6 і 5. Рішилися й ми йти пішки в

* "З вашеця" (пол.) - по-міському (Упоряд.).

надії, що там знайдемо нічліг і може дешевше, ніж тут, винайmemo підводу. Годину потупцювали ми по мокрих плитках зруйнованого двірця і як уже добре змерзли, рішилися йти. Люди показали нам шлях до найблищого села – здовж залізниці аж поки не взіромо хати.

Перших 100 а може 200 метрів йшлося мені навіть приємно, бо заляклі пальці ніг потрохи приходили до себе. Та скоро я почув як мій, на око невеличкий наплечник, відавсь мені в плечі на обидвох раменах. До того йти по пісковій землі, хоч і скропленій дощем, доволі тяжко. Мій товарищ подорожі інж(енер) Б. з двома валізами (своєю і тої пані, що вибралася з нами) йде скоро якраз тому, що ті валізи таки порядно тяжкі. Отже він пережене нас здорово і сідає спочати. Потому знов пережене і т.д.

А я з тою панею полькою штильгукаю повільно. Але вже по 2 км чую, як мій віддих стає все тяжший і шлії від наплечника відаються в обидві насади рамен все глибше: просто не стає сили йти нога в ногу навіть з жінкою, яка з природи слабша. Зняв я наплечник з плечей і несую в одній, то в другій руці. І нащо я заміняв гарну валізку на наплечник? Прийшло мені на думку. Та годі, пропало. Трохи легше стало йти, коли я зняв наплечник, але не надовго, бо віддих зачало запирати все дуще. Прийшлося ставати і спочивати кожних 100 м. Я досі не знав, що я вже такий немічний в ході: відкриття сього пригнобило мене ще дуще. На щастя, мав я товаришку в тім повільнім ході. Переганяли нас раз-у-раз малі групки людей, а ми не могли не то нікого перегнати, але навіть додержати кроку. Властиво не "ми", а я, бо та пані була б мабуть ішла скорше. Раз по дорозі ми щось перекусили – і знов ішли.

Земля там мало урожайна, пісок і торф. Тут і там видніли невеличкі ліски соснини.

Вже сумерк наближався і чути було холод його, а тих "сім", чи (як деякі говорили) "пять" кільометрів не кінчалось. Нарешті побачили ми першу хату села. Болото було там страшне! Та ми перейшли його й добилися до тої хати: жидівська. Питаємо, чи можна б тут де наняти підводу. Якийсь молодий жид каже, що якраз шукають двох до спілки на однім возі, щоб додали по 75 зл., а доїдуть на нім до Варшави. Ми зразу втішилися, але пізніше побачивши, що се жиди, з якими можна мати клопіт в дорозі, зачали надумуватися. Інж(енер) Б. хотів сам іти до Варшави з тим, щоб ми взяли його валізки на віз. Кінець кінців жиди дали нам пів години до надуми, кажучи, що інакше знайдуть собі спільників. Коли ми ще радилися в брудних сінях жидівської хати, надійшов високий, стрункий селянин, літ коло 35, за

якоюсь справою до тої жидівської хати. Коли по хвилі виходив, запитали ми його, чи не міг би нас переночувати. Згодився.

Для нас було дуже вигідне те, що він мешкав таки зараз в сусідстві. Був се типовий мазур, чи радше може мішанець з мазурів⁶⁴) і з розбишацьких ятвягів⁶⁵), розбитих і оселених в цих околицях ще польськими й українськими князями на спілку. Мав щось енергійне й зухвале в обличчі. Ми пішли з ним. Хата невеличка, але молода гарна жінка, невеличка а вертка, вдержувала дім у чистоті. В хаті була позамітана деревляна долівка і були навіть гарні вазони з квітами й кактусами та й багато їх було. Був і стінний годинник, і були навіть фіранки на вікнах. Се очевидно виїмкова поява, така чистота в мазурських хатах, але лучається. Також дитина, 6-літній хлопчик Казік, була досить чиста і чемна.

Ми з господарем заговорили передовсім про дві справи, які нас найбільше обходили: чи можемо дістати підводу завтра і вечеру сьогодні? Відповів, що має одного доброго коня, яким одначе не поїде аж до Варшави, бо то задалеко, але може нас довести до Гарволіна. Щоб жидівська фіра, на яку нас хотіли брати, могла за один день доїхати до Варшави, як нам говорили жиди, в те не вірив. Не вірили й ми. Кілько хоче за те, щоб нас довести до Гарволіна? – 70 зл. – Ми пробували торгуватися, але не спустив нічого. Твердий був. Не було іншої ради, треба було заплатити.

З вечерою лучилася цікава приклучка. Господиня запитала, чи любимо молоко? Ще й як! Давно я не пив правдивого молока. А бульбу? І бульбу любимо. Як її зварити? На сухо. Добре, буде молоко й буде бульба зі скварками. Ще й зі скварками! Розуміється, ми обіцяли заплатити кілька схочуть.

Се мабуть і було причиною слідууючої події. До хати вступила якась молода жінчина, зпанська одягнена, і запитала, чи є вже молоко, яке замовила. – Молоко пішла жінка доїти, відповів господар, але його дістануть подорожні. – Як то подорожні? Таж ви самі прирекли мені те молоко! Так не робиться! – Я не маю права до молока, то жіноча справа. Зрештою відки візьмуть молока подорожні? Вони ж не знають села, а ви знаєте!... І пішла сварка! Нам прикро було, що задля нас, але що було робити?

Господиня зварила бульбу і помастила шкварками. Ми смачно зіли, попиваючи горячим молоком. Потому постелили нам на землі свіжої соломи. Господиня накрила її веретою, але нам накритися не дала нічим. І подушки під голови також не дала. Припускаю, що або просто забула, або не знала, чи пани схочуть спати на її подушках. Аж як прийшов її чоловік

і ми запитали його, чи можна просити чогось накритися й під голови, дав нам не лише подушку, але й перину.

Ми положилися і було досить вигідно. Через двері чув я ще, як молода мати проводила синкові молитви: Отченаш, Богородице Діво і навіть Вірую, розуміється по польськи. Приємно було почути той доказ правдивої культури, в людську душу вкладаної; хоч дитина мабуть нічого ще не розуміла з тих молитов, але напевно відчувала щось вище, перед чим корилася її мама. І се був завдаток на дорогу життя напевне цінніший від усього іншого, що можна дати дитині. Се особливо виразно відчувається тоді, коли втікається перед большевиками, які хочуть викоринити віру в Бога, і коли лежить в темряві на долівці в чужій хаті в непевності, чи завтра знайде ще чоловік при собі останки гроша, так потрібного в дорозі, особливо старому і слабому.

На снідання дістали ми знов горячого молока. Було дуже добре. Разом з вчашним випили ми 3 літри. Коли ма запитали господиню, кільки їй належить за молоко, відповіла: кільки платиться. Та ми не знали, кільки тут платиться, і знов питаємо. – По 40 сотиків літра, каже. Ми з охотою заплатили. Але надворі пані, що їхала з нами, ремствувала, що та господиня задорого нам порохувала молоко. Ой не задорого, кажу їй, вона ж його ще й пражила. За бульбу додав я їй окремо і була задоволена. А інж(енер) Б. задоволив її мабуть найбільше, бо дав їй якийсь порошок: жалувалася на біль голови від зубів, бо мала попсуті і боліли її. Така молода була, що виглядала як дівчина, а зуби мала вже дуже попсуті. Я радив їй доконче піти до дентиста.

Коли наша пані дальше нарікала на за високу ціну підводи, я сказав їй: "Коби ми гірше не трафили!" І згори виплатив належитість, зібравши від кожного з нас третину, бо лучше залагодити таку справу наперед (коли господар виглядає солідно), ніж складатися при висіданні, може й на дощі.

13. В найбільше знищенім місті Гарволіні.

Був вчасний морозний ранок, коли ми виїздили з села Рокітні, де не бачили ні одної деревини тої назви, що від неї й село взяло свою назву. Зате були в нім доволі великі сади і здовж болотнистої вулиці села та й за ним зустрічали ми високі чатинні дерева. Що далі за селом, то все більше пісків і серед них руді пні чатинних дерев. Околиця доволі слабо заселена, ліса багато, хоч і рідкий він.

– До кого належать ті ліски довкруги, питаю нашого господаря.

- До селян, каже.

Ага, се ще з часу, коли російський царський уряд порядкував тут земельну справу. Від нього польські мужики не зазнали кривди, тому й добре згадують його.

Піски такі сипкі, що треба було злазити з візка, бо кінь хоч добрий, ледви тюпав. І йти було важко тими пісками. Пригадувалася відома приповідка про убожество польської землі на Мазовші: "Trochę lasku, trochę piasku..."

По якій годині виїхали ми на битий гостинець і віз покотився скоріше. Здовж шляху трупи коней, деякі лежать таки на самій дорозі й воняють, багато зіпсутих авт в ровах і на краю дороги і маса порозкиданих паперів. Такої маси паперів я ще не бачив як жию! Очевидно се знак, що тут конала бюрократична держава. Сюди мусіли переїздити якісь уряди з актами і вже тут або стратили надію на все й самі покидали ті акти, або їх розбили німецькі літаки.

Знов здохлі коні на шляху і знов розбиті авта і знов папери, папери, папери. Яка ж маса їх - по обидвох боках шляху і ген далеко в лісі і по полях: всюди, де лишень оком кинеш, папери, папери, папери. Вже забрукані, дощем і болотом вивалені, але кілько цікавого мусить в них бути! В них є одна з тайн упадку польської держави. Може ось тут, в тій лісній заглибині, де тих паперів ціла стирта, відкрив би нпр. таємні акти б(увшого) міністерства внутрішніх справ з таємними обіжниками до старостів, як асимілювати українців, як замикати їх школи й захоронки, як карати парохів, як від них видирати метрики і переписувати "на польське". А там далі, може се акти військового єпископа Гавліни⁶⁶⁾, або реферати ксьондза Мйодоньского найобридливішого шовініста між поляками, який зблпльовував все, що українське й організовував мниму "загродову шляхту" та мних "греко-католиків поляків", аби тільки розбити нашу Церкву і націю⁶⁷⁾. В тій суматосі кожний відділ робив те, що до нього не належало: польські військові люди будували косцюлки, польські духовні займалися політикою і т.д. Ну, а хто займався польським військом? Мабуть найбільше жиди і агенти чужих держав. Жиди тому, бо боялися перемоги німців, а чужі агенти тому, бо діставали гроші й мусіли зате давати якісь інформації про те, за що їх питали.

Студено, а дорога дуже плохенька, навіть тут, уже так близько Варшави! Навіть шутру не навезено по боках, щоб ним позатикати великі численні вибої в головнім гостинці! Просто віритися не хоче, щоб навіть тут були такі занедбання. Їзда автом тут дуже небезпечна. І як же можливий був тут правильний рух військ? Не дивота, що мобілізація була тор-

турою для тих, що їх мобілізували, як також ті, що мобілізували.

Студено було їхати та якось ми доїхали до Гарволіна – видно руїни, міст, велику торговицю. Тут стаємо. Крім нас є ще дві чи три підводи. Студений вітер віє немов жаром несе від ріки. Коні хрупають сіно, ми коло воза їмо сухий хліб. Студінь не дає думати про ніщо інше як про гарячий чай: він стає якимось ідеалом. А такі річи, як гарячий росіл з курки або зупа – я аж тут, у Варшаві, вспів собі "усвідомити". Там, в цілком знищенім Гарволіні, думка не підносилася серед згарищ і студені вище як до мрії про чай. Оподалік, з другого боку великої торговиці видніють якісь нужденні бараки, з яких виходять жиди. Хтось сказав, що там можна дістати чаю. Йдемо туди. Але ще було далеко до ціли, як ми зустріли по дорозі двох старих жидів. І питаємо їх, чи в тих бараках дають гарячий чай.

– Чай? Іще до того гарячий? Ну, ну! Ні чаю, ні цукру, ні вогню там нема.

– В цілім місті нема?

– В яким місті? Де тут є місто? Тут було місто. Тепер нема. Але чай є в однім домі, в касині.

Вертаємося до свого воза і пробуємо наклонити свого господаря, щоб підвіз нас до найблищого села. Не хоче, хоч заробив 70 зл. Предкладаємо йому доплату. Не хоче. Говорю з візниками двох інших возів. Надармо. Йти я просто не годен, буду тільки штильгукати якийсь час, зрештою дуже недовгий. А що робити? Забираємо з воза свої річи, дякуємо чемно за те, що досі нас підвіз – і йдемо. Я вже навіть не закладаю на себе свого наплечника, бо памятаю, як мені вівся був в рамена шлями на шляху з Дембліна до Рокітні. Просто несу його в руці і помалу, дуже помалу йду з "нашою" панею від ріки трохи вгору. По дорозі оглядаємо місто Гарволін, чи радше місце, де недавно було се місто, як слушно сказав жид.

Бачив я багато знищених осель і в часі війни 1914-1918 і в часі сеї, що вибухла 1.IX.1939, але аж так знищеного міста я ще не бачив: воно знищене ціле, з виїмком 3-4 домів; між ними як на глум стоїть незнищений дім обезпечальні, мабуть найбільш неприємної зі всіх установ, бо витягає мільярди зі всіх, а за те годує лиш непотрібну бюрократію. І якраз тут, у сім цілком знищенім місті мусів остатися незнищений якраз дім суспільної обезпечальні! Йдемо помалу, крок за кроком, не тільки тому, що я не годен скорше йти, але й тому, що згарища немов приковують до себе очі, а очі думки, а думки мозок і ноги. Ледви підношу ті ноги і вдивляюся в понуру картину знищення. Вулиця за вулицею, ну скрізь, на право і на ліво, зпереду і ззаду – всюди чорні згарища, чорні згарища,

чорні згарища. Вражіння таке, що не можемо й говорити: мовчки посуваємося звільна під гору. Кілько тут трупів мусить бути під тими згарищами? І чому німці завзялися якраз на се невеличке містечко і так основно його знищили?

На перше питання відповів нам хтось, але аж за містом, бо вражіння в місті таке тяжке й несамовите, що ніхто з нас не відважився і запитати тих пару прохожих жидів, які мов тіни волочилися серед згарищ. Аж за містом сказав нам хтось, що є під згарищами кількадесять трупів, але докладно ніхто не знає, кілько. А на друге питання відповіли нам аж по дорозі на другий день, чи правдиво, не знаю: одні казали, що в Гарволіні була назначена концентрація польського війська й тому німці били так на Гарволін; а інші говорили, що населення Гарволіна стріляло на німецьке військо відповідно до інструкції польського уряду, тому німці так знищили Гарволін.

Вийшли ми на гору, чи горб і коло якогось містка на роздоріжжі спинилися, бо мені таки дуже тяжко було йти даліше пішки. Вози їдуть, багато їх їде, але всі відмовляються взяти нас, навіть за гроші: або переповнені, або завертають недалеко вбік. Кілька молодих жидків, між ними якийсь один дуже сильно відкормлений, товстий, предкладають нам спілки, щоб наняти підводу до Варшави. Годимося, але – підводи як нема, так нема. А тут студено і вже друга година з полудня доходить: коли зачне затягатися сумерк, стане таки дуже студено. Ні ночувати тут нема де, ні підводи нема, ні йти я не годен. Що тут робити?

Аж тут хтось каже, що поруч є якась жидівська будка, де можна напитися горячого молока. Розуміється, йдемо. Ще перед нею бачимо молоду жидівку й питаємо, чи є горяче молоко. Може бути, каже. Замовляємо, я і та пані полька. Інж(енер) Б. з двома валізками випередив нас. Входимо – і пані відразу голосно заявила, що дякує і не буде пити нічого, а я також пожалував, що замовив, але – я не мав смливости відкликати своє замовлення: такий бруд і таку бідноту побачив я в тій хатині. До того лежав на тапчані ще якийсь старий хорий жид, лежав у такім стані й виді, що описувати того не буду, бо може хто з читачів тепер перед обідом або перед вечерею. Мимо великого бажання, напитися чогось горячого, я був би радо заплатив навіть 2,3,4 рази тільки, що коштувало те молоко, аби тільки його не пити – але я не міг відмовитися, так на мене подіяла нужда, яку я побачив. Міцно себе перемагаючи, щоб не дати по собі пізнати обридження, випив я склянку молока й заплатив що казали заплатити та мерщій опустив ту во істину страшну домівку.

Ми пішли далі...

14. Їзда на возі з картоплями.

Сонце світило, але не гріло і дуже студений вітер залітав з піль. Рух возів на гостинці був великий, але нас ніхто не хотів підвезти – навіть до найближчого села, хоч ми даром не хотіли. Задля великого руху зійшли ми в фосу і йшли нею, хоч вогко було. Потому знов вернулися на шлях.

Інж(енер) Б. з двома валізками далеко перед нами, а я з полькою, братаницею визначного польського достойника, тягнуся пішки помалу краєм шляху й мрію про те, коби добитися хоч до якогось села, заки ніч захопить нас серед дороги і проймаючої осінньої студені, яка доскулює часом гірше, ніж зимова. Втім бачу віз. Хоч він повнісінько наладований туго набитими мішками з картоплями й очевидно нема на нім місця, просто нема де сісти, здержую його, сам не знаю пощо. Питаю чи не підвіз би нас до найближчого села, бо не можемо йти. Молодий візник, бльондин з синіми, лагідними очима, питає, кілька нас є. – Троє, кажу я, та пані й один пан на переді. – Нема вас де примістити, відповідає, зсунетесь. – Дозвольте спробувати, прошу. – Спробуйте, каже, але з третим навіть пробувати не буде де...

Вилазимо на віз з картоплями. Вам легко перечитати сі слова, але нам нелегко було вилізти. А вже втриматися на верху, на туго набитих мішках з бульбою, то во істину – сам не знаю, як ми того довершили. Памятаю тільки, що я весь час держався обома руками за бульбу, бо коні були двірські, добрі й великі та шпарко бігли. Ввесь віз стрясався і я підскакував на твердих мішках з бульбою, одна моя нога звисала з воза, другу міг я сперти на щось. Та нога, що звисла, скоро зачала студеніти, бо вітер єї провівав, але що було робити?

– А ось наш третій товариш, кажу до візника. – На нього вже не буде місця, відповідає візник. – А ви далеко їдете? – питаю його.

– До Отвоцка.

– Та й нам туди дорога, кажу. Ми даром не схочемо.

Останні слова очевидно поділяли на нього. Замітивши се, питаю його що схоче, щоб нас трое підвезти до Отвоцка. Задержав віз і каже: 15 зл. Ми з охотою були б дали значно більше. Кажу: "добре" і махаю рукою на інж(енера) Б., щоб скоро підходив з валізками. З трудом він примістив їх і сам "сів" на обічні.

Таємниця того, що візник зажадав лише 15 зл., в тім, що був се очевидно двірський візник і рахував на тих 15 зл. як на

бічний дохід. На тім самім возі сидів ззаду ще його помічник, подібний до нього з вигляду, мабуть, його брат або близький свояк. Оба мали благородний, вираз обличчя "панський" в найлучшій значінні того слова. Якби не те, що один з них казав "15 зл.", можна було б подумати, що се панські синки, які "для спорту" взялися везти кудись бульбу.

Незабаром запримітив я, що на возі була не тільки бульба, але були й інші припаси: пшоно, збіжжа і т.п., та що пильнували того ззаду два панове на роверах, один виглядав на якогось управителя, міг мати літ коло 40, другий молодший, виглядав на двірського касієра або писаря. Вони дуже пильно уважали, щоб не вилетіло щось з воза, а коли з одного мішка на переді зачала через діру, заткану якимсь зеленим буряном, вилітати бульба, здержали віз, позбирали бульбу й позатикали діру щільніше. При тім старший сказав, зрештою доволі лагідним тоном:

– Я відразу думав, що збільшення тягару на возі може розсадити мішки.

– Але ж ті панове не сидять на мішку, з якого прорвалася бульба, відповів так само лагідно візник, що сидів на переді. І додав: "То вже з дому вивезли ми такі міхи".

Пан на ровері не відповів на те. нічого й віз покотився далше, але ми не мали сумніву, що замітка про збільшення тягару, зрештою по суті слушна, відносилася до нас. Та годі. Що ми мали робити? Сидимо тихо далше на возі і їдемо. Я навіть дивувався, що той пан взагалі згодився на обтяження воза трьома особами і річами, що могло прибавити коло 250 кг.

З дальшої розмови довідалися ми, що збіжжа, яке везуть поруч бульби, буде по дорозі змелене в якимсь млині, положенім на боці від Отвоцка, та що до самого Отвоцка не доїдемо. Візник і його брат, як видно було з розмови, не знали сеї околиці, а старший пан на ровері знав її трохи. Годинник мав тільки я, отже час до часу то один, то другий запитував мене, котра година. Видно побоювалися, що перед ніччю не вспіють доїхати до млина.

Раз, коли треба було їхати під більший горб, всі ми злізли і йшли пішки. Тоді ми й познайомилися зі старшим паном на ровері. Представився нам як бувший технік Львівської політехніки, що вернувся з війська й застав жінку з дітьми в голоді. Тому зараз поїхав до знакового двора і тепер везе відти отсей віз провіантів. По дорозі хоче змолоти збіжжа у млині. Натякав нам, що в тім млині не буде місця на нічліг: інакше кажучи, давав нам делікатно до пізнання, що лучше буде, як завчасу відтяжимо віз з його провіантами й пошукаємо собі нічлігу в однім з сел по дорозі.

Та ми не мали як робити се так вчасно й хотіли скорше дібратися по можливості близько до Варшави. На питання, чи близько від Отвоцка зверне він на бік, не міг нам дати відповіді: видно таки не знав околиці. Се видко було й по тім, що допитував стрічних.

Так ми їхали на тій бульбі дальше. Я так держався вистаючих бульб, що аж пальці мені застрягли, щоб не злетіти з воза. На щастя довгою дорогою та збільшеним тягарем коні втомилися і бігли вже не так скоро.

Задля невивідного сидження час видавався нам дуже довгим. Дивлюся на годинник: щойно третя година! А я думав, що ідемо вже й двічі довше.

Нараз чую крик. То старший пан на ровері знов здержує віз. Каже, що сиплеться пшоно з одного з міхів. І справді: показалося, що мішок розв'язався і видно було на шляху виразний слід сипаного пшона.

Знов почули ми уваги про наслідки збільшеного тягару. "Уважайте, панове, каже, та ж той провіянт іде тепер на вагу золота, а він так марнується. Аж чужий чоловік звернув увагу, що сиплеться..."

Віз став. Мішок перев'язали за гичку тугіше якимсь поворозом і ремнем, що його позичив інж(енер) Б., і поїхав дальше. А ми, на нім. Мабуть тільки присутність на возі жінки, яка не відзивалася ні одним словечком, не допускала до того, що пан на ровері не випросив нас з воза. А може трохи ніяково було йому й те, що бачив у нас польських утікачів. Ми увесь час говорили тільки по польськи. Раз зійшла мова на українців, причім пан на ровері повторив оповідання інших утікачів, що українці б'ють у Галичині останки польського розбитого війська та граблять утікачів. Ми мовчали на те, бо не могли вияснювати їм, як з українцями поступали перед тим поляки та як їм наливали горячого сала за шкіру.

Вечір наближався і з широких отвертих піль віяв проймаючий вітер. А час довжився страшенно. Тут і там стелився дим по полях і долітав приємний запах печеної бульби: то люди на полях пекли її і їли. Пригадалися книжки про селянське життя, м.і. "Мужики" польського письменника Реймонта⁶⁸). Цікаво, що нарід, який видавав донедавна таких здібних поетів і письменників, так дуже не дописав, коли прийшлося управляти готовою державою, яку отримав головно з ласки чи зі страху Франції, щоб становити протипагу Німеччині: отримав зі всіма польськими етнографічними землями і з великими просторами чужих етнографічних земель та з готівкою в золоті. До 20 літ вспіли поляки зробити мільярди довгів, а за те не поставили навіть добре заос-

мотреного війська, ні збудували доріг, навіть тут, недалеко від власної столиці. Пригадалися всі їх здирства, від яких дійсно важко було дихати не лише нам, українцям, але й польському народові. І на тлі того всего: заломання до кількох днів та й кінець до трьох тижнів. І серед неописаного моря нужди та терпінь пливуть, як філі повені, обідрані, голодні останки їх розбитого війська й маси збідованої, нікому непотрібної бюрократії, котрій цілком непотрібно казали виноситися з міст і втікати кудись "на схід" на "креси". Ось ідуть ті нещасні люди – пливуть всіми шляхами і стежками, биті вітром і дощем. Багато між ними босих і ранених, багато без плащів – в таку студінь і плюту. А найбільше вражало те, що за весь час дороги не бачили ми ніде ні одної кухні польського війська, хочби розбитої, ні одної станиці, яка видавала б зупу або чай здемобілізованим польським жовнірам. Очевидно німці не перешкоджували б тому, бо тут і там самі давали польським жовнірам дещо теплої страви: то просто не видно було організаційного духа в польській суспільності й тому не видно було ніде, але то буквально ніде ні одної точки з теплим напитком для тих нещасних, кинених масою під студену осінь на розмоклу землю...

Кожний нарід мусить випити те, що наварять йому його провідники, але кождий має такий провід, на який заслугоє. І все, що діється, справедливо діється, тільки люди не все бачать і знають причини того, що діється на їх очах. Тут причини тої нужди, на яку ми дивилися, було зовсім виразно видно.

Година 4. Стає все більше "свіжо".

Година 4.30. Замітно студеніє.

Година 5. Зачинає темніти на дворі. Сумерк стає все густіший і білі мраки застеляють поля. Старший пан на ровері вже виразно радить нам, завчасу шукати собі нічлігу, бо він зі своїм провіантом вже незабаром звертає вбік, а в млині не буде де переночувати. Тепер треба було вже злазити з воза. Ми злізли. Заплатили тому симпатичному візникові не 15 а 20 зл., подякували йому і панові на ровері та й стали з клунками на краю гостинця коло крайніх домів якогось невідомого нам села, де вже на боці стояла в темряві якась фіра.

15. Найтяжша ніч в богацькім домі.

Коли ми зіскочили з воза край якогось села, було вже зовсім темно. Ми занесли свої клунки до ганку якоїсь неос-

вітленої й опущеної хати при самім гостинці, оставили при них нашу знакому, щоб пильнувала їх, а самі пішли в двійку шукати нічлігу. Перейшли ми якийсь огород та вступили в загороду і далі в хату, де приємно горів огонь в печі. Сказали ми християнський привіт і просимо прийняти на нічліг три особи з тим, що даром не схочемо.

Молода господиня не відізвалася на те ні словом, а якийсь молодий селянин відповів:

– Недавно було тут в селі убийство і німецькі власти видали розпорядок, що без дозволу війта не вільно приймати на ніч нікого. Війт мешкає недалеко, ходіть покажу вам.

Ми вийшли з ним перед його дім і він показав нам ледви видні в темряві високі сосни та сказав: "Он там мешкає війт, як принесете дозвіл на письмі з печаткою, то прийму вас на ніч".

До тих сосен було досить далеко і мені тяжко було йти в темряві. Тому я пішов на шлях, пильнувати, чи не їде якийсь віз, що міг би нас ще тепер нічю підвезти дальше, а інж(енер) Б. пішов шукати війта.

Довго ходив я по крайчику шляху, здержуючи в темряві рідкі під сю пору вози, та питаючи, чи не можна б підїхати в напрямі до Варшави, але ні один не міг нас взяти. То фіра з гноем їхала, то верталися з поля господарі до сего села, то знов вози були так переповнені, що шкода було й говорити про приміщення трьох осіб з клунками. Я вже змерз ходити по шляху, а інж(енера) Б. як нема, так нема. Нарешті – замаячила якась постать. Так, то він.

– Маємо, каже, дозвіл на нічліг, але не в тім домі, в яким ми були, а в іншій. Там мені вияснили, де саме.

Беремо свої клунки та йдемо. Темно. Під ногами якісь ями і горби. Спотикаємося і нарешті доходимо до загороди якогось видно дуже заможного господаря: брама старанно вироблена, обійстя велике, будинки господарські муровані.

– Ну, тут буде не зле переночувати, – подумав я собі, бо все у такого заможного газди можна буде щось більше купити, ніж у бідного.

Входимо до хати – бруд не до описання. Так і видно його в світлі вогню, що блимає крізь шпари залізної кухні. Якись три жінки сидять-кунають у тій кухні, між ними одна стара і злюча з вигляду. Якраз проразливо кричала на дитину. Кажемо, що маємо від війта карточку з дозволом на нічліг і що сюди нас прислали (інженер Б. вияснив нам по тому, що самого війта не було, а "урядувала" війтиха). Довгу хвилю не відзивається до нас ніхто. Нарешті котрась щось бомкнула під носом. Ніхто не просить нас навіть сідати, а про те, щоб нас до світлиці впустили, й мови нема. Стоїмо ні в сих, ні в

тих. Огень під кухнею блимає шрізь шпари, стара як відьма злющо сварить на дитину і штуркає її. "Що за люди?" – думаю собі. Інж(енер) Б. питає, чи можна в них буде дістати щось на вечеру, ми заплаavimo. Ніхто не відповідає, а на кухні варять. Диво та й тільки.

Кажу тихо до інж(енера) Б., що лучше було б вийти з сеї хати і піти на ніч з карткою до тої, де ми перед тим були і де господар казав нам, що прийме нас, як принесемо картку. Інж(енер) Б. відповів, що в картці призначено, куди маємо йти на ніч, отже не вільно вибирати собі дому. Дивлюся я на ту картку, мала, брудна, вимнята, нічого на ній перечитати не можна, тільки печатку видно і то невиразно. Кажу: "Хто годен визнатися на сій картці? Побачить господар печатку й добре буде." Але інж(енер) Б. мабуть був утомлений, отже не хотів іти. Треба було лишитися. Взагалі у наддніпрянців можна зауважити дивну необчислимість, навіть там, де вона приносить їм очевидну невигоду і шкоду.

Прийшов господар, старий вже чоловік, певний себе, видно по нім, що сільський дука. Зайшов просто до світлиці (через кухню), але нас туди не попросив. По якимсь часі вийшов і навязалась розмова. Відразу було видно, що се чоловік з умом і вміє дивитися на світ. Описував нам яркими красками нелад, що панував у польській армії:

"Багато польського війська переходило сюди, але за весь час не бачив я ні одної кухні. Не диво, що ті маси жовнірів кинулися на села, бо були голодні, і брали, що тільки було. Отож і в мене забрали все, навіть до улиїв добиралися. Вже один з них з огнем ішов до пчіл, щоб викурити їх і зїсти мід. А я йому кажу: "Таж як конатимеш, то не буде з чого зробити навіть "Громніци" (свічки, при якій умирають латиняни), бо як не буде пчіл, то не буде й воску"... Се його спамятало й дав спокій пчолам. А німці як ішли, то мали кухні і все теплу страву. Та й не тільки кухні, але й пральні везли з собою. Всі добре одягнені, обуті, ситі, виголені, такому й воювати хочеться. А хто тому винен, що в польським війську був такий страшний нелад? Не ми селяни винні тому, бо з нас сему шкіру дерли на військо й на утримання урядників, але ні війська не заосмотрили в потрібні річи, ні урядники не виконували свого обовязку. Розпустивали тай балювалися, а потому повтікали. Оповідують жовніри, що в боях ніхто з них не бачив польського офіціра, брали авта і з жінками втікали. Як був мирний час, то вони гарно повбиравшися, вибренькували по містах, а як підійшла пора їх роботи на війні, тоді повтікали. І ще оповідали жовніри, що не бачили в битвах ні одного польського літака, коли німецькі цілими роями налітали і бомби на них кидали. А кільки з нас надер-

лися наші панове на летунську оборону! І деж та оборона була? І на що ті гроші пішли? Не знаю, хто ви, панове, може мені й яка біда буде за те, що правду говорю, але не можу мовчати. І ще вам кажу, що нарід колись порахується з тими драбами, що здирали його а нічого за ті гроші не приготували до оборони і здається навіть не знали сили противника, бо якби були знали, то чейже були б не поривалися до бійки з ним! І чого вони їздили до того Берліна? Таж Гітлер показував їм свої танки і літаки і бальйони і всю ту штуку, яку до війни приготував. А вони мали очі і не бачили! О, треба буде порахуватися з ними і нарід колись порахується! На шнур таких і повісити!"

Старий з правдивим обуренням оповідав про те все. Оповідав довго. Потому зачав вичисляти всі правительства, під якими жив, від російського царського почавши. Описував, як вони господарювали. Кілько за котрого урядників було в селі, кілько в місті, як скоро полагоджували справи і які були тягарі. Кінчив виразним висновком, що найгірше зі всіх було польське правительство, а найлучше для селян було царське. Німців хвалив за порядок.

Я жалував, що не міг при нім записувати його барвистого оповідання, а не міг тому, бо він був би перестав оповідати.

Коли він скінчив оповідати, застановлявся я над тим, чи легко було б польській інтелігенції взятися до відбудови Польської держави, коли полишила по собі в народі такі спомини – і прийшов до кепських для неї висновків.

Чекаємо на вечеру, але ніхто нам її не дає. Заговорюємо сюди й туди, надармо. Нарешті дали нам по склянці голого чаю, без цукру...

Питаємо, чи дадуть нам бодай соломи, щоб постелити. Мовчки принесли соломи й постелили, але не на деревляній долівці у світлиці, тільки на заболоченій землі в кухні. Тяжку ніч мав я в тім домі. Ледви трохи задрімав, розуміється не роздягаючись, як коти зачали тлумитися.

Та годі. В дорозі всяке буває.

Рано не дали нам навіть голого чаю. Ми нетерпеливо ждали на підводу, яку нам обіцяв ще з вечора сусід. За 35 зл. прирік нас довести до Варшави, до моста Кербедзя.

Як лише трохи стало ясно, вийшов я на двір, щоб обмити обличчя і ще більше щоб не сидіти в тій дуже брудній і дуже прикрій хаті. Тоді побачив я, що наш хозьяїн брехав, нарікаючи, що все йому "забрали". Недалеко від дому стояли повні міхи всяких продуктів, головно бульби й кукурудзи. По подвір'ю літала купа голубів. А на нашу просьбу, щоб зварили бульби, ніхто навіть не обізвався... Товарища нашої подорожи, що вийшла також подивитися на обістя, зачала

тяжко нарікати на таке поведення польського селянства. Я мовчав, але думав собі, що така інтелігенція й варт такого поведення з нею.

Підвода не надїздила, отже я взявся докладніше оглядати обістя й забудування. Будинки муровані, великі. Знаряддя гарне. Зараз за будинками величавий сад. Надходить господар. Питаю його, кілька моргів саду має коло хати. Відповідає: 4 (чотири) морги! Отже се дійсно дука. А так "прийняв" подорожних, яких уважав поляками...

У нас нема аж такої віддалі простолюддя від своєї провідної верстви.

Та може "найлучше" на кінці. Інж(енер) Б. каже на дворі до мене, очевидно сміючись: "Може ще схочуть грошей за той чай?" – Знаєте що, кажу я до нього, нарочно запитаю. – Що ви? питає здивований інжинір.

– З цікавоти, кажу, а як не схочете платити, сам заплачу.

І питаю господиню, кілька їй належитьсья. Відповіла: "Злотуфка!" Я мовчки виняв і заплатив.

Год. 7 рано. Заїхала підвода. Ми сіли й почалася їзда. Нашого візника запитав я ще, як називається те село, де водяться такі гостинні господарі. Відповів "Острувек".

Ми оповідали йому, як нам на вечеру не хотіли продати навіть кілька бараболь, а рано не дали й горячої води. Сей був лучшого серця й осуджував голосно таке поведення богача.

І ще одно. Той богач виразно заявив, що не має молока, але рано ми бачили, як пражився цілий баняк молока. І мали ще ту сатисфакцію, що молоко збігло на кухню...

Коли збираю разом вражіння з тої найтяжшої ночі, то вони складалися з отсих:

1) Бруд на тлі значної заможности.

2) Почуття голоду на тлі достатку в тій хаті, варилася вечера й пражилося свіже пахуче молоко.

3) Мокра долівка, на якій прийшлося лягати.

4) Непривітність: на наші питання навіть не відповідали і навіть на короткий час не запросили нас до сухої світлиці.

Не знаю, котрому з тих чинників дати першенство. Та й коли я оповідав знакомим про ту свою найтяжшу ніч, вони оповіли мені ще тяжші переживання дійсних поляків і польських патріотів, яких польські селяни навіть до хати не пустили, прозиваючи їх волоцюгами і т.п. Значить, ми ще добре вийшли навіть у тій найтяжшій ночі...

16. Доїздимо до Варшави.

Була п'ятниця, 13.X.1939, дванадцятий день моєї утечі зі Львова. На дворі було студено і понуро. На щастя пустий жолудок не докучав якось. Просто задубів. А може в моїм віці голод вже не стає дошкульний. По дорозі ліворуч бачимо якийсь двір, але не квапимося ставати.

Щойно трохи даліше бачимо праворуч якусь коршму. Перед стоять уже інші вози. Кажемо задержати і наш та питаємо, чи можна дістати горячого чаю. Можна. Зсідаємо.

В корчмі брудно, що крий господи! Я на силу прикликав перед уяву картини бруду, які мусів би бачити, якби так не втік був зі Львова і попав би в совітську тюрму та йшов би тепер може етапом на схід.

Горячий чай дали, але на жаль – засолодили його якимись фарбованими цукорками найгіршого сорта. Я випив той чай, але він зачав дуже прикро відбиватися... Довго ще по тім "сніданні" мав я прикре почування.

Ідемо все далі і далі. Студено і вітристо. Поля пусті. Дорога кепська, з вибоями. Зачинає докучати думка, що робити у знищеній Варшаві. Ануж там і дім оо.Василіян знищений? Куди йти? До кого звертатися? До чого руки зачіпити? Прикро було їхати з такою думкою. Та пригадалися слова Спасителя:

"Майте віру Божу. Бо істинно кажу вам, що хто скаже сій горі: "Двигнись і кинься в море", і не буде сумніватися в серці своїм, а віритиме, що те, що скаже, станеться, буде йому. Для того кажу вам: "Все, чого в молитві просите, вірте, що одержите, і станеться вам".

Якби зі всего Св. Письма лишилися тільки отсі слова Спасителя, то й їх було б досить, щоб побудувати на них культуру людства, лучшу від тої, яка була до Його приходу. Кілько ж у тих словах вказівок і для способу життя одиниці під сю пору, розуміється, коли заміри її чисті і життя праведне.

Роздумавши се, як також слова "хліб насущний дай нам днесь", я успокоївся, бо мав на добрий хліб ще на сьогодні і на завтра і на післязавтра. До того пригадав я собі почуття охорони, якого зазнав у Любичі Кн(язівській), коли нас переслідували чекісти.

Сонце зачиначо світити ясніше споза хмар і ставало так якось мило й приємно, що робилося жаль за тою подорожею повною трудів, тяжких невигод і студені.

А по боках так багато зіпсованих авт, артилерійських возів і паперів, паперів, паперів! Докази ділання справедливости Божої, яка так основно перевірює людські діла...

Пригадався уривок з натхненного поета Росії:

"Настанет год, России черный год,

Когда царей корона упадет...

Когда детей, когда невинных жен

Низвергнутый не защитит закон..."

А по тому весела пісня німецького поета зачала вириватись з уст:

Drum erhebe freud'ge Lieder,
Wer die Heimat wieder sieht!..
Denn dem vaterlichen Herd
Sind die Schiffe zugekehrt
Und zur Heimat geht es wieder.

Якже "до Батьківщини", коли я віддаляюся від неї з кожним кроком? Тут якраз показується, яке значіння має культура для людини: хоч мій Рідний Край на Сході, а не тут, то тут більше культурної атмосфери, в якій я виростав, більше пошани для життя і думки одиниці (хоч не все і тут ідеальне). І тому на уста виривається пісня про поворот до Батьківщини в часі, коли відходжу від Рідного Краю, сам не знаю, на як довго.

Перед нами перші трамваєві стовпи, височезні, залізні. Деякі стоять, а деякі лежать погнуті на шинах. І далеко побиті всі лампи. Сюди йшов Арес*, "бог могутній", і рвав залізо, лупав камінь, виривав глибочезні ями в землі.

Отже ми вже в Варшаві!

"Здалека прихід твій чарує

Мене і дивний чар вливає

У душу злиднями побиту,

Життям буденним сумовиту..."

Чи сподівався я коли, що такі уривки з думок і почувань поета зашевеляться в моїй душі на вид Варшави, того міста, якого я ніколи не любив, бо се був осередок, з якого тільки нещастя лилось на мій Рідний Край і нарід - від віків. А тепер!.. Я в моїм особистім тяжкім досвіді, вирваний і мов вихром викинений з дому, відчуваю дивну внутрішню радість на вид від сего міста. Та радість така велика, що затирає навіть образи, зроджувані словами про "душу злиднями

* Арес - в давньогрецькій міфології бог війни (Упоряд.).

побиту, життям буденним сумовиту". Які "злидні"? немов питаю себе. І деж я чим побитий? Чуюся свобідний, як птичка, що втекла з дротяної клітки на свободу. Нема тепер для мене "буденного життя", а є якраз немов якийсь світлий празник, не сумовитий, а веселий. Тут постановляю собі, решту свого життя присвятити тій найпотрібнішій, а такій занедбаній роботі, якої майже ніхто в нас не робив зі світських і яку також духовні робили доволі рідко: оживленню релігійного життя в нашій народі.

Є цінь, є сонце, є свобода, є хліб насущний – чого ж іще треба до почуття повного щастя? Так, я зазнав його на вид польського міста Варшави, занятого німцями. Яке ж се дивне - дивне!

Довга-довжезна їзда до моста на Вислі, весь час серед руїн страшенно покерешованого міста – і ми висідаємо в самім центрі його, серед людського муравлища.

Збираю коротко в умі що найдивніше з цілої подорожі: се те, що я висше написав і в нім одно, мабуть найбільше дивне диво – що вартість гроша не впала так, як того можна було побоюватися.

Під оглядом моральним таке положення втікача пригадує передовсім молитву з першої частини Служби Божої:

"О плаваючих, путешествуючих, недугуючих, труждаючихся, плінених і о спасенії їх, Господу помолимся".

Во істину, вони потребують молитви і ласки Божої. Але часом потрібне таке масове провітрення людства, морально потрібне. Тому добре все, що діється з Божої волі.

ПРИМІТКИ

1. Доля Львова, як і усіх західноукраїнських земель, що перебували під польською владою, була вирішена на німецько-радянських переговорах у Москві 23-24 серпня 1939 р. Згідно з таємним протоколом, підписаним надодаток до німецько-радянського договору про ненапад, "у випадку територіальних і політичних перетворень в областях, що належать польській державі", остання мала бути поділена на "сфери впливу" Німеччини та СРСР і кордон між ними повинен був пройти по лінії рік Нарев, Вісла і Сян. Отже, Західну Україну в угоді трактовано як радянську "сферу впливу" (1939-1941. Советско-нацистские отношения. Документы. – Париж; Нью-Йорк, 1983. – С. 79). Невдовзі після нападу Німеччини на Польщу німецькі війська вступили на західноукраїнські землі. 12 вересня підрозділи вермахту прорвалися до Львова й розпочали облогу міста. 17 вересня Червона армія перейшла тодішній радянсько-польський кордон і приступила до окупації територій, що за німецько-радянськими угодами увійшли у "сферу впливу" СРСР. Через день радянські частини підійшли до східних околиць Львова. Згідно з домовленістю про демаркаційну лінію, досягнутою між радянськими та німецькими представниками 22 вересня 1939 р., німецькі війська повинні були звільнити землі між Бугом і Віслою. Вслід за німецькими відділами, що відходили, цю територію поступово займали частини Червоної армії. Того ж дня командування польською обороною Львова вирішило здати місто радянським військам.

2. Йдеться про події революційного зриву в Галичині 1918 р. У ніч на 1 листопада 1918 р. українські військовики заволоділи Львовом. На короткий час місто стало столицею проголошеної 13 листопада Західно-Української Народної Республіки. 22 листопада під натиском переважаючих сил поляків, які підняли повстання, українське військо та уряд змушені були залишити Львів.

3. Українська Національна Рада – політичне представництво українського народу в Австро-Угорщині. Створена 18 жовтня 1918 р. у Львові. До її складу входили українські послы до галицького й буковинського сеймів, послы до віденського парламенту, українські єпископи та представники політичних партій. 3 листопада 1918 р. УН Рада була парламентом Західно-Української Народної Республіки. В червні 1919 р. припинила діяльність, передавши свої повноваження Євгенові Петрушевичу як диктаторові ЗУНР.

4. Гетьман Павло Скоропадський (1873-1945) – український політичний та державний діяч. Був на службі в царській армії. Улітку 1917 – комендант 1-го українського корпусу. 29 квітня 1918 р. проголошений гетьманом України. Після падіння гетьманату у грудні 1918 р. емігрував до Німеччини.

5. Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з Української революції. – Відень, 1920.

6. У 1772 - 1918 рр. Галичина перебувала під владою Австрії.

7. У 1936 - 1937 рр. Гітлер та інші керівники Німеччини в публічних заявах та переговорах із представниками урядів західних держав наполегливо домагалися повернення Німеччині її колишніх колоній у Східній Африці, які внаслідок Першої світової війни відійшли до Англії.

8. Справа не обмежувалася лише чутками щодо змісту пакту Молотова-Ріббентропа. За даними Петра Мірчука митрополит А.Шептицький напередодні вибуху війни одержав інформацію про те, що згідно з німецько-радянськими домовленостями в разі воєнного розгрому Польщі західноукраїнські землі мають бути окуповані СРСР. Глава церкви поділився цими відомостями з Проводом ОУН у краї. (Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. - Т.І. - Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. - С.585.)

9. Навроцький Осип (1890-1972) - громадський та політичний діяч, співзасновник Української Військової Організації (УВО), один із лідерів Української Соціалістично-Радикальної Партії, головний редактор видавництва "Червона Калина".

10. "Червона Калина" - видавничий кооператив, заснований у Львові 1921 р. колишніми вояками УСС та УГА для збирання та видання документальних матеріалів з українських визвольних змагань та періоду української державності.

11. Наукове товариство ім. Шевченка - українське товариство, створене 1873 р. у Львові для розвитку української літератури, з 1893 р. реорганізоване в наукову установу. За головування М.Грушевського (1897-1913) дістало організацію на зразок Академії наук. Із вступом у Західну Україну Червоної армії у 1939 р. діяльність НТШ була припинена.

12. Матчак Михайло (1895-1958) - громадський, політичний діяч, публіцист і видавець. Член Головного секретаріату УСРП і посол до польського сейму (1928-1930), власник видавництва "Ізмарагд" у Львові.

13. "Дністер" - українське асекураційне товариство, засноване 1892 для взаємних убезпечень від пожежу, крадіж і влому. Ліквідоване радянською владою.

14. Мудрий Василь (1893-1966) - журналіст, громадський та політичний діяч, голова Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО) в р.р. 1935-1939, віце-маршал польського сейму.

15. "Діло" - одна з найстаріших газет Галичини, заснована 1880 р. З 1888 - щоденник. Після окупації Західної України більшовиками випуск газети припинено.

16. Кедрин - псевдонім Рудницького Івана - нар. 1896р., журналіст, політичний діяч, чл. ЦК УНДО, співредактор "Діла" (1935 - 1939).

17. Смаль-Стоцький Роман (1893-1969) - учений-філолог, політичний діяч із табору Української Народної Республіки.

18. Дашкевич Роман (1892-1975) - український громадський, політичний та військовий діяч, керівник спортивного товариства "Луг" (1925-1939).

19. Всього з окупованих західноукраїнських земель восени 1939 р. втекло близько 20 тис. українців.

20. Левицький Кость (1859-1941) - адвокат, визначний західноукраїнський політик, громадський діяч. Співзасновник, а згодом голова Української Національно-Демократичної Партії, голова Українського Парламентарного клубу у Відні й Сеймового клубу у Львові. В роки Першої світової війни очолював Українську Головну Раду у Львові, а потім Загальну Українську Раду у Відні. В листопаді 1918 р. став першим головою уряду ЗУНР. Був активним учасником українських культурних, господарських і фахових установ. У вересні 1939 р. заарештований більшовиками, випущений напередодні німецько-радянської війни.

21. Ундісти - члени Українського Національного- Демократичного Об'єднання (УНДО). УНДО - впливова українська політична партія у Галичині й у Польщі в 20-30 рр. Заснована в липні 1925 р. у Львові.

Програма УНДО базувалася на ідеології державності, соборності й демократії. Як провідна політична сила спрямовувала діяльність багатьох українських освітніх і господарських установ, з 1928 р. брала участь у парламентських виборах. Напередодні вступу радянських військ до Львова у вересні 1939 р. УНДО самоліквідувалося.

22. Перфецький Роман (1880-1944) – адвокат, політичний та громадський діяч, посол до польського сейму від УНДО (1935-1938).

23. Баран Степан (1879-1953) – політичний та громадський діяч, посол до польського сейму від УНДО (1928-1939).

24. Студинський Кирило (1868-1941) – учений-літературознавець, довголітній голова НТШ, у радянський час проректор Львівського університету, учасник т.зв. Народних Зборів Західної України.

25. Пеленський Зенон (1902-1979) – громадський та політичний діяч із табору УНДО, редактор тижневика "Свобода" (1936-1938) і щоденника "Новий час" (1938-1939).

26. Великанович Дмитро (1886 - ?) – політичний та громадський діяч, чл. ЦК УНДО, посол до польського сейму (1928-1939).

27. Митрополит Шептицький Андрей (1865-1944) – митрополит Української Греко-Католицької Церкви у 1900-1944, визначний громадський та політичний діяч.

28. Полянський Юрій (1892-1975) – учений-геолог, географ, археолог, педагог і громадський діяч, візитатор середніх шкіл (1937-1939).

29. "Рідна школа" – українське педагогічне товариство з центром у Львові, засноване 1881 р. Ліквідоване радянською владою.

30. Микетей Григорій (1888-1945) – педагог, громадсько-політичний діяч, учитель середніх шкіл у Львові.

31. Відхиливши ініціативу Допомогового Комітету щодо влаштування української демонстрації, котра, як побоювалися радянські окупаційні власті, могла пройти під національними символами, більшовики вирішили організувати подібний захід під своїм контролем. 24 вересня 1939 р. вони провели у Львові мітинг, на якому заздалегідь підготовлені промовці висловлювали вдячність Червоній армії за визволення.

32. Яворівський Євген (1893-1954) – громадський і політичний діяч, педагог, журналіст і письменник. Працював у видавництві "Українська преса".

33. Німчук Іван (1891-1956) – журналіст, громадський діяч, співредактор "Діла" (1935-1939), чл. ЦК УНДО.

34. Союз Українських Адвокатів (СУА) – товариство для захисту інтересів та гідності українських адвокатів та українського народу в обсязі адвокатської діяльності, засноване у Львові 1923 р.

35. Целевич Володимир (1891-1947?) – політичний та громадський діяч, один із керівників УНДО, посол до польського сейму (1928-1930, 1935-1939).

36. ЧК(ГПУ) – абревіатури назв більшовицьких репресивних органів. Всеросійська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією та саботажем (ВЧК) виникла невдовзі після Жовтневого перевороту 1917 р. в Петрограді і діяла, у т.ч. на Україні, до 1922 р. У 1922 р. замість неї створено Державне політичне управління (ГПУ). В часі більшовицької окупації західноукраїнських земель репресивний політичний апарат концентрувався у системі Народного комісаріату внутрішніх справ та його відповідника в УРСР, що існували з 1934 р.

37. "Перепустку" О.Назаруку до Варшави виписав адміністратор Успенської церкви у Львові о.Димян Лопатинський (ЦДІА України у Львові, ф.395. оп.1, спр.1, арк.131)

38. Донцов Дмитро (1883-1973) – публіцист, критик, громадсько-політичний діяч, теоретик українського націоналізму. У споминах йдеться про книгу Донцова “Підстави нашої політики” (Відень, 1921).
39. Йшлося, очевидно, про те, що в НКВС служило чимало євреїв і публічні висловлювання на тему єврейства могли загрожувати репресіями.
40. Отці Василіани – чернечий орден чину Св. Василія Великого, в Україні з’явився в 11 ст.
41. Мудрак Юліан (1878-1950) – громадський діяч, член управ українських установ.
42. “Берега Картузька” – концентраційний табір, заснований польським правлячим режимом у 1934 р. в районі однойменного білоруського міста.
43. Карпатська Україна – назва автономної держави, що існувала на Закарпатті в рамках Чехо-Словаччини в 1938-1939 рр. і назва самостійної держави, проголошеної 15 березня 1939 р. Січовики – члени заснованої у листопаді 1938 р. на Закарпатті парамілітарної організації Карпатська Січ. Чинили збройний опір угорській армії, яка в березні 1939 р. окупувала Закарпаття. Частина січовиків-галичан, що потрапила в угорський полон, була передана полякам.
44. Ці розповіді не були позбавлені підстав. В складі наступаючої німецької армії у вересні 1939 р. вправді був український легіон. Очолював цю військову одиницю член ОУН Роман Сушко. Легіон дійшов до м. Самбора, звідки був відкликаний в тил.
45. Хомишин Григорій (1867-1947) – церковний діяч, стапіславський єпископ (з 1904 р.), прихильник римської орієнтації Греко-Католицької Церкви, запровадив обов’язковий цілібат для священства дієцезії, у 1937 р. видав розпорядження про заборону священникам брати участь у світських організаціях.
46. Любича Князівська – село, нині в Польщі.
47. Коновалець Євген (1891-1938) – політичний, громадський та військовий діяч, керівник УВО та ОУН. Вбитий агентом НКВД в Роттердамі.
48. Чорній Володимир (Розенберг Людвик) – нар. 1895р., пхор. УСС, потім – сотник корпусу Січових Стрільців, що входив до складу військ УНР. В 1939 р. після приходу большевиків до Львова заарештований і зліквідований.
49. “Правда” – католицький тижневик у Львові (1927-1939)
50. Белзєць – село на Холмщині, нині в Польщі.
51. Томашів – місто на Холмщині, нині в Польщі.
52. Бойчук Авсентій – ректор духовної семінарії у Станіславі.
53. Тарнаватка – село на Холмщині, нині в Польщі.
54. Йдеться про собор уніатського єпископату і священства, що відбувся 1720 р. в Замості. Собор був присвячений упорядкуванню церковного й обрядового життя українського-білоруської Католицької Церкви.
55. Калінка Валеріан (1826-1886) – польський історик і публіцист.
56. Дмовський Роман (1864-1939) – польський політик, один із засновників і провідників національної демократії, противник національно-визвольних змагань українців.
57. Св. Боболя – (власиво Боболя Анджей, бл. 1591-1657) – пол. єзуїт, капелан, канонізований 1938 р.
58. Красностав – місто на Холмщині, нині в Польщі.
59. Наприкінці вересня 1939 р. уряди Німеччини та СРСР здійснили корекцію кордону між зонами окупації. Згідно з угодою, укладеною у Москві 28 вересня, до Німеччини мали відійти Люблінське і частина Вар-

шавського воеводств між ріками Вісла і Буг. Реалізуючи вказані домовленості, радянські війська на початку жовтня відійшли з цих областей Польщі, відступаючи їх Німеччині.

60. Йдеться про рішення більшовицьких властей провести вибори до т. зв. Народних Зборів Західної України, які було призначено на 22 жовтня 1939 р. Цей захід мав на меті легалізувати приєднання західноукраїнських земель до СРСР.

61. Тут йдеться, очевидно, про переговори, які в останні дні перед нападом на Польщу провадили Гітлер та інші німецькі провідники з представниками Англії, Франції та польським послом у Берліні Ю. Ліпським, у ході яких німецька сторона наполягала на передачі Німеччині Данціга, т. зв. Польського коридора і Верхньої Сілезії. Провокаційні дії німецької дипломатії та пропаганди врешті спричинили зрив цих розмов. Гітлер явно не хотів мирного розв'язання німецько-польського спору.

62. Мається на увазі, що рішення держав Антанти від 1923 р., яке визнало за Польщею право на західноукраїнські землі, зобов'язувало її надати Галичині режим автономії. Однак уряди Польщі не виконали цього зобов'язання.

63. Лось Станіслав (власиво – Лось Ян-Станіслав, 1890-1974) – польський історик, громадський діяч, дипломат. У працях, присвячених українському питанню у Польщі, виступав проти політики асиміляції, висловлювався за пошанування національної ідентичності українців та належних їм прав і врегулювання польсько-українських взаємин на засадах партнерства. Підтримував тісні контакти з О. Назаруком протягом багатьох років.

64. Мазури – етнічна група поляків, що живе на північному сході Польщі і говорить одним з діалектів польської мови.

65. Ятвяги – давньопруське плем'я, етнічно близьке до литовців, що жило між ріками Німан і Нарев; у XIII ст. увійшло до складу Великого князівства Литовського.

66. Гавліна Юзеф (1892-?) - польовий єпископ польської армії (з 1933).

67. Йдеться про випрацьовану польськими військовими колами в другій половині 30-х рр. т. зв. ревіндикаційну програму, яка виявлялася в акціях навернення до "польськості" тих осіб і груп українського населення, предки яких нібито почували себе належними до польської національності та польської культури. Об'єктами цієї польськізаційної політики були головно т. зв. загородова шляхта і окремі середовища греко-католиків в Галичині та православні українці на Холмщині і Поліссі.

68. Реймонт Владислав (1867-1925) – польський письменник, автор роману "Селяни" та багатьох інших творів.

З М І С Т

Вступне слово. <i>Олег Купчинський</i>	5
Спомини Осипа Назарука. <i>Михайло Швагуляк</i> . . .	7
1. Як Совіти займали Львів	13
2. Утеча	20
3. В руках чрезвычайки	24
4. Exodus Ізраїля	35
5. Другий раз в руках ГПУ	36
6. В нашій не своїй семі	39
7. Чи існує припадок?	46
8. В найцікавішій з домів	50
9. Як я передістався через границю	57
10. До Люблина!	58
11. Вражіння з Люблина	61
12. Перший нічліг в селянській хаті	72
13. В найбільше знищеним місті Гарволіні	75
14. Їзда на возі з картоплями	79
15. Найтяжша ніч в богацькім домі	82
16. Доїздимо до Варшави	87
<i>Примітки.</i>	90

Муарна бібліотека НТШ, ч. 1

Осип Назарук

Зі Львова до Варшави
Утеча перед совітами в пам'ятних днях
2 - 13 жовтня 1939 року

Літературний редактор	
і коректор	Богдан Романів
Технічний редактор	Олег Лазуркевич
Комп'ютерний набір	Лілія Саламін
Виготовлення	
оригінал-макету	Андрій Муравецький

Здано до складання 06.02.94. Підписано до друку 14.02.94.
Формат 60x84 $\frac{1}{16}$. Папір друк № 1 Гарнітура "Таймс".
Ум. друк. арк. 5,81. Обл. вид. арк. 5,8. Ум. фарб. відб. 5,81.
Тираж 700 прим. Зам. № 45. Ціна договірна.

292220, м. Сокаль вул. Шашкевича, 43
Редакційно-видавниче підприємство "Вісник"

Наукове товариство ім. Шевченка
290013, Львів-13, вул. Пушкіна, 21

